

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Οικονομικών Επιστημών και Διοίκησης

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Διοίκηση Τεχνολογία και Ποιότητα**

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Η Αντιμετώπιση της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης, με
Διδάγματα από τον Αρχαίο Κόσμο και τη Φιλοσοφία.**

Σταύρος Συγγελάκης

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Στέλλα Σοφianoπούλου**

Ιούνιος 2017

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Οικονομικών Επιστημών και Διοίκησης

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Διοίκηση Τεχνολογία και Ποιότητα

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Η Αντιμετώπιση της Παγκόσμιας Οικονομικής Κρίσης με
Διδάγματα από τον Αρχαίο Κόσμο και τη Φιλοσοφία**

Σταύρος Συγγελάκης

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Στέλλα Σοφιανοπούλου**

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην Διοίκηση, Τεχνολογία και Ποιότητα από τη Σχολή Οικονομικών Επιστημών και Διοίκησης του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Ιούνιος 2017

ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ

*All intelligent thoughts have already been thought;
What is necessary is only to try to think them again.*
Johann Wolfgang von Goethe

«Μέτρον ἄριστον».
Κλεόβουλος

Περίληψη

Η πρόσφατη παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2007, επανάφερε στο προσκήνιο τον ρόλο του συναισθήματος στην διαμόρφωση των οικονομικών κρίσεων. Βασικός στόχος της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής αποτελεί η συμπεριφορική χρηματοοικονομική και η κατανόηση των κυριότερων σφαλμάτων που εντοπίζονται κατά την διαδικασία λήψης αποφάσεων και ευθύνονται για την εκδήλωση των οικονομικών κρίσεων. Επίσης, η διατριβή επικεντρώνεται στον εντοπισμό αποτελεσματικών τρόπων αντιμετώπισης των σφαλμάτων, μέσω διδαγμάτων που αντλούνται από τον χώρο της Φιλοσοφίας και της Μυθολογίας. Εστιάζει κυρίως στον χώρο της διοίκησης και της ποιότητας, ώστε να ανακαλύψει ποιες είναι αυτές οι αξίες και οι συμπεριφορές που εφαρμόζονταν στον Αρχαίο κόσμο. Επιπλέον, στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, διερευνώνται οι τύποι των οικονομικών κρίσεων, καθώς και οι σχετιζόμενοι με την συμπεριφορική χρηματοοικονομικοί όροι, όπως τα ζώδια ένστικτα και η θεωρία του μαύρου κύκνου.

Η μέθοδος που ακολουθείται για την απάντηση του ερευνητικού ερωτήματος είναι η βιβλιογραφική ανασκόπηση, μέσω της ανάλυσης πρωτογενών και δευτερογενών πηγών από τον χώρο της Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής γραμματείας και της μυθολογίας. Παράλληλα, ερευνάται και ο χώρος του διαδικτύου. Το υλικό καλύπτει έργα και οι θεωρίες μεγάλων φιλοσόφων όπως ο Πλάτωνας, ο Σωκράτης, ο Αριστοτέλης, ο Λουκρήτιος, ο Μάρκος Αυρήλιος, ο Πλούταρχος, ο Επίκουρος, ο Λάο Τσε, ο Κομφούκιος, ο Επίκτητος, ο Πυθαγόρας, ο Σενέκας, ο Κικέρων, αλλά και σημαντικών μεταγενέστερων ευρωπαϊκών διανοητών, όπως ο Σοπενχάουερ και ο Μακιαβέλι. Επικουρικά αξιοποιείται και η διδακτική μυθολογία, με κύριο εκπρόσωπο της τον Αίσωπο.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα προτείνεται η εφαρμογή συγκεκριμένων αξιών στον χώρο της διοίκησης, όπως η δικαιοσύνη, η εμπιστοσύνη, η αυτογνωσία, ο αυτοέλεγχος, η ηθική και η εγκράτεια, καθώς και συγκεκριμένων πρακτικών στον χώρο της ποιότητας που εφαρμόζονταν στον αρχαίο κόσμο, όπως η ύπαρξη αυστηρών προδιαγραφών, η υπευθυνότητα, η αυστηροποίηση του ελεγκτικού μηχανισμού και η στενότερη κρατική επιτήρηση της ελεγκτικής διαδικασίας ποιότητας των προϊόντων και των υπηρεσιών.

Summary

The recent 2007 global financial crisis has brought to the surface the role of sentiment in shaping economic crises. The main objective of this postgraduate dissertation is behavioral finance and the understanding of the main behavioral errors identified in the decision making process and responsible for the occurrence of economic crises. The dissertation also focuses on identifying effective ways of dealing with errors through lessons learned from Philosophy and Mythology. We will focus mainly on management and quality in order to find out what these values and behaviors were in the Ancient world. In addition, in the context of this dissertation, the types of economic crises as well as behavioral financial terms such as animal instincts and black swan will be explored.

The approach followed to answer the research question is the bibliographic review. We will analyze primary and secondary sources from the site of Ancient Greek and Roman literature and mythology. Concurrently Internet will be investigated. The material will cover works and theories by great philosophers such as Plato, Socrates, Aristotle, Lucretius, Marcus Aurelius, Plutarch, Epicurus, Lao Tse, Confucius, Epictetus, Pythagoras, Seneca, Cicero but also important later European thinkers such as Schopenhauer and Machiavelli. Additionally, teaching mythology - mainly represented by Aesop- will also be a valuable help.

According to the conclusions, applying specific values in the field of administration, such as justice, trust, self-knowledge, self-control, morality and tolerance, as well as specific quality practices in the ancient world, such as the existence of strict specifications, accountability, tightening of the control mechanism and closer state supervision of the quality control of products and services is proposed.

Ευχαριστίες

Φτάνοντας στο τέλος αυτού του υπέροχου ταξιδιού, έχοντας βάλει σε δεύτερη μοίρα τον προσωπικό αγώνα, νιώθω υποχρεωμένος να ευχαριστήσω όλους όσους με στήριξαν σε αυτή την προσπάθεια, κάνοντας την πραγματικότητα.

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια της διατριβής μου κα Στέλλα Σοφianoπούλου η οποία μου συμπαραστάθηκε σε κάθε πρόβλημα που παρουσιάστηκε. Αφιέρωσε σε εμένα ένα μεγάλο μέρος του πολύτιμου χρόνου της και μου έδωσε μέσω της επιστημονικής της καθοδήγησης και της ευρείας της γνώσης μια εναλλακτική οπτική για την ανάπτυξη της θεματολογίας.

Επίσης ευχαριστώ την σύντροφο της ζωής μου Μαριλένα Κουντούρη και τον γιο μας Κωνσταντίνο που μου έδωσαν μέσω της αμέριστης αγάπης τους και της συνεχούς υποστήριξης, κατά την διάρκεια δύσκολων στιγμών, την δύναμη να ολοκληρώσω την παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες τέλος θα ήθελα να απευθύνω στους γονείς μου Κωνσταντίνο και Καλλιόπη που στάθηκαν δίπλα μου, παρέχοντας μου ηθική και οικονομική στήριξη, σε κάθε απόφαση της ζωής μου.

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1.....	10
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ	10
1.1 ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ	10
1.2 ΤΥΠΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ	11
1.3 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ	12
1.4 Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 2007	14
1.5 ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΟΥ 2007	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.....	18
ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΙΚΗ ΧΡΗΜΑΤΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ.....	18
2.1 ΒΑΣΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΙΚΗΣ ΧΡΗΜΑΤΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ	18
2.2 ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΙΚΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ.....	23
2.3 ΖΩΩΔΗ ΕΝΣΤΙΚΤΑ	26
2.4 ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΥ ΚΥΚΛΟΥ	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.....	29
ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΙΚΗΣ ΧΡΗΜΑΤΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	29
3.1 ΑΛΑΖΟΝΕΙΑ	29
3.2 ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ	31
3.3 ΑΠΛΗΣΤΙΑ	33
3.4 ΦΟΒΟΣ.....	36
3.5 ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΗΣ ΑΓΕΛΗΣ	37
3.6 ΧΡΟΝΙΚΟΣ ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ.....	37
3.7 ΔΙΑΦΘΟΡΑ	38

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	39
ΑΡΧΕΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	39
4.1 ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ.....	39
4.2 ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ.....	40
4.3 ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΕΛΕΓΧΟΣ	41
4.4 ΗΘΙΚΗ	42
4.5 ΕΓΚΡΑΤΕΙΑ	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	44
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΚΡΙΣΕΩΝ	44
5.1 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ	44
5.2 ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟ ΚΟΣΜΟ	45
5.3 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΧΡΗΜΑΤΟΠΙΣΤΩΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 2007	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	47
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΩΝ ΤΡΟΠΩΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ	47
6.1 ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΑΞΙΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ	47
6.2 ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΑΡΧΩΝ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ	48
6.3 ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ.....	49
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	51
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	52

Εισαγωγή

Ο προσδιορισμός του προβλήματος

Το πρόβλημα στο οποίο εστιάζει η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή είναι οι τρόποι αντιμετώπισης των οικονομικών κρίσεων, με αφορμή την πρόσφατη κρίση που ξέσπασε στις ΗΠΑ και εξαπλώθηκε σχεδόν σε όλο τον πλανήτη, με τα αποτελέσματα της οποίας να είναι δυστυχώς ακόμα εμφανή. Οι κρίσεις εμφανίστηκαν παράλληλα με την οικονομική δραστηριότητα του ανθρώπου και θεωρούμε ότι θα συνεχίσουν, καθώς αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της. Το σύντομο διάστημα που περνάμε από αυτή την ζωή, δεν βοηθά στο να αντιληφθούμε την επαναληψιμότητα τους. Αντιθέτως, θεωρούμε ότι πρόκειται για μεμονωμένα προβλήματα στα οποία δόθηκαν στο παρελθόν οριστικές λύσεις.

Η σχετική διεθνής εμπειρία στην προσέγγιση και επίλυση του προβλήματος

Έχουν επιχειρηθεί μεμονωμένες συγγραφικές προσπάθειες στο παρελθόν, κυρίως στο χώρο της οικονομίας και της διοίκησης, χωρίς όμως να υπάρξουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η νέα τάση επικεντρώνεται στον συγκερασμό θεωριών της οικονομίας, της Φιλοσοφίας αλλά και της αυτοβελτίωσης. Δυστυχώς όμως δεν έχει καταστεί εφικτή μια συνολική προσέγγιση στο πρόβλημα.

Ο σκοπός της διατριβής

Σκοπός της παρούσας διατριβής είναι η εύρεση αποδοτικών και αποτελεσματικών τρόπων και μεθόδων, για την αντιμετώπιση οικονομικών κρίσεων, μέσω των διδαγμάτων που θα αντλήσουμε από τον χώρο της Φιλοσοφίας, της Μυθολογίας αλλά και γενικότερα του Αρχαίου κόσμου.

Θα εντοπίσουμε ποια είναι αυτά τα ηγετικά χαρακτηριστικά, οι αξίες και οι συμπεριφορές, τα οποία εφαρμοζόμενα στην διοίκηση, θα λειτουργήσουν ως ασπίδα στα

όποια προβλήματα οικονομικής φύσεως. Επίσης, θα μελετήσουμε τον ρόλο της ποιότητας και το πώς αυτή προσδιορίζεται στον Αρχαίο κόσμο, καθώς η ποιότητα, στον τομέα κυρίως των υπηρεσιών, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα επιτυχίας. Με αυτό τον τρόπο, θα επιδιώξουμε μια στοχευμένη προσέγγιση της θεματολογίας, μέσω της βιβλιογραφικής αναζήτησης και της μελέτης, κυρίως αρχαίων κειμένων. Έτσι, θα διαπιστώσουμε το κατά πόσο οι Φιλόσοφοι και κορυφαίοι διανοητές κρατούν το κλειδί για την πρόληψη και την αντιμετώπιση μελλοντικών αντίστοιχων καταστάσεων.

Η θέση της διατριβής

Θα εξετάσουμε αν η Φιλοσοφία και ο Αρχαίος κόσμος μπορεί να δώσει λύσεις στην αντιμετώπιση των οικονομικών κρίσεων. Θα ανακαλύψουμε τρόπους αντιμετώπισης, μέσω της υιοθέτησης συγκεκριμένων αξιών και ηγετικών χαρακτηριστικών στον χώρο της διοίκησης. Τέλος, θα μελετηθεί ο καθοριστικός παράγοντας της ποιότητας, καθώς και το πώς αυτή ήταν αντιληπτή στην Αρχαιότητα.

Οι περιορισμοί της διατριβής

Οι περιορισμοί εντοπίζονται κυρίως στο πλήθος των πηγών, το περιεχόμενο των οποίων ήταν πολυποίκιλο, καθιστώντας εξαιρετικά δύσκολη την συγκέντρωση του απαραίτητου για την συγγραφή υλικού.

Η περιγραφή της γενικής μεθοδολογίας, μεθόδου και προσέγγισης της διατριβής

Η στρατηγική επίλυσης του ερευνητικού ερωτήματος που εφαρμόσαμε, δηλαδή το αν η Φιλοσοφία και ο Αρχαίος κόσμος μπορεί να δώσει λύσεις στην αντιμετώπιση των οικονομικών κρίσεων, αποτέλεσε η βιβλιογραφική ανασκόπηση. Μέσω της ανάλυσης πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, εντοπίστηκαν και αποτυπώθηκαν συγκεκριμένα κρίσιμα σημεία. Παράλληλα με την μελέτη της βιβλιογραφίας, έγινε αναζήτηση και σε άλλες πηγές, στον χώρο του διαδικτύου. Εν συνεχεία στην φάση της αποδελτίωσης και της βιβλιογραφίας, το σχετικό υλικό περιεγράφηκε και αναλύθηκε. Τέλος ταξινομήθηκε σε θεματικές ενότητες. Με αυτό τον τρόπο κατέστη δυνατή η οριοθέτηση του ερευνητικού ερωτήματος της διατριβής. Πηγές μας τα έργα φιλοσόφων σε Ανατολή και Δύση. Οδηγοί μας σε αυτό το ταξίδι μεγάλοι αρχαίοι φιλόσοφοι όπως ο Πλάτωνας, ο

Σωκράτης, ο Αριστοτέλης, ο Λουκρήτιος, ο Μάρκος Αυρήλιος, ο Πλούταρχος, ο Επίκουρος, ο Λάο Τσε, ο Κομφούκιος, ο Επίκτητος, ο Πυθαγόρας, ο Σενέκας, ο Κικέρων αλλά και σημαντικοί μεταγενέστεροι ευρωπαίοι διανοητές, όπως ο Σοπενχάουερ και ο Μακιαβέλι. Επικουρικά μας βοήθησε και η διδακτική μυθολογία, με κύριο εκπρόσωπο της τον Αίσωπο.

Συνοπτική παρουσίαση των κεφαλαίων

Το πρώτο κεφάλαιο εστιάζει στο φαινόμενο των οικονομικών κρίσεων. Σε μια προσπάθεια να κατανοήσουμε το πρόβλημα, γίνεται αναφορά στους τύπους των οικονομικών κρίσεων, καθώς και στην θεωρία των οικονομικών κύκλων. Παράλληλα, γίνεται αναδρομή στην πρόσφατη διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση του 2007 και τις αιτίες που την προκάλεσαν. Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει σε βασικές έννοιες και κρίσιμους παράγοντες της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής. Επίσης αναφέρονται τα ζωώδη ένστικτα του Keynes και η θεωρία του μαύρου κύκνου του Taleb. Το τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στις αναφορές που εντοπίσαμε σε πηγές του αρχαίου κόσμου και της φιλοσοφίας και σχετίζονται άμεσα με σημαντικούς παράγοντες της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής που ευθύνονται για την εμφάνιση των κρίσεων. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται συγκεκριμένες αξίες και διοικητικά χαρακτηριστικά τα οποία εφαρμοζόμενα στην διοίκηση των επιχειρήσεων συντελούν στην πρόληψη, αλλά και στην αντιμετώπιση των οικονομικών κρίσεων. Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται η έννοια της ποιότητας, ο ρόλος που έπαιξε στην πρόσφατη κρίση αλλά και ο τρόπος που ήταν αντιληπτή στον αρχαίο κόσμο. Στο έκτο κεφάλαιο εξετάζεται ο βαθμός εφαρμογής και αποτελεσματικότητας των προτεινόμενων αξιών και αρχών ποιότητας του αρχαίου κόσμου στον σύγχρονη εποχή ενώ προτείνονται τρόποι μελλοντικής εφαρμογής στην διοίκηση των επιχειρήσεων. Τέλος, στον επίλογο περιλαμβάνονται τα συμπεράσματα και γίνονται προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.

Κεφάλαιο 1

Οικονομικές κρίσεις

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούμε στον ορισμό της οικονομικής κρίσης, στους τύπους των κρίσεων, όπως αυτοί έχουν εμφανιστεί στην ιστορία, καθώς και στην θεωρία των οικονομικών κύκλων. Επίσης θα ανατρέξουμε στην πρόσφατη διεθνή χρηματοπιστωτική κρίση του 2007 και θα εντοπίσουμε τα αίτια που την προκάλεσαν.

1.1 Το φαινόμενο και ο ορισμός της οικονομικής κρίσης

Οι οικονομικές κρίσεις δεν αποτελούν νέο φαινόμενο. Ακόμα και πριν την κυριαρχία των μηχανισμών των αγορών στην οικονομία οι κρίσεις ήταν εμφανείς. Σύμφωνα με τους Detzer και Herr (2014) το 1637 εμφανίστηκε στην Ολλανδία, η πρώτη καταγεγραμμένη οικονομική φούσκα στην αγορά αγαθών, η μανία της τουλίπας. Οι τουλίπες έγιναν δημοφιλείς λουλούδια και ο καθένας ακολουθώντας τον περίγυρο του, προχωρούσε στην προμήθεια τους. Με αποτέλεσμα η ζήτηση να ξεπεράσει κατά πολύ την προσφορά και οι τιμές των βολβών της τουλίπας να φτάσουν σε υψηλά επίπεδα, αποτελώντας πλέον ένα επενδυτικό προϊόν. Όμως η κατάσταση σύντομα άλλαξε, με αποτέλεσμα όλοι να προχωρήσουν σε μαζικές πωλήσεις. Δεν βρέθηκαν υποψήφιοι αγοραστές, γεγονός που οδήγησε στην ραγδαία πτώση των τιμών. Σύμφωνα με τους Kindleberger και Aliber (2011) ακολούθησαν και άλλες παρόμοιες κρίσεις, όπως η μεγάλη ύφεση στην Αμερική το 1929, η φούσκα των νότιων θαλασσών το 1720, τον ίδιο χρόνο η φούσκα του Μισισιπή, η Ασιατική κρίση το διάστημα 1992-1997, καθώς και η φούσκα του Ίντερνετ το 2000.

Με βάση τον Mishkin (1991) *«οικονομική κρίση είναι μια διαταραχή στις χρηματοπιστωτικές αγορές, στις οποίες οι λανθασμένες επιλογές και τα ηθικά προβλήματα αυξάνονται με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να διοχετεύσουνε τα κεφάλαια τους σε*

παραγωγικές επενδύσεις. Σαν αποτέλεσμα, η οικονομική κρίσιμη μπορεί να οδηγήσει μια οικονομία μακριά από την φάση της ισορροπίας, σε μια καθοδική φάση με αρνητικά επακόλουθα». Οι Μαρξ και Ένγκελς (2006) στο κομμουνιστικό μανιφέστο ανέφεραν σχετικά με το φαινόμενο της κρίσης «Στις κρίσεις ξεσπά μια κοινωνική επιδημία, που σε κάθε άλλη προηγούμενη εποχή θα φαινόταν σαν παραλογισμός, η λεγομένη επιδημία της υπερπαραγωγής. Η κοινωνία ξαφνικά βρίσκεται πάλι πίσω σε κατάσταση στιγμιαίας βαρβαρότητας. Θα έλεγε κανείς ότι ένας λοιμός, ένας γενικός πόλεμος ερήμωσης της έκοψε όλα τα μέσα ύπαρξης. Η βιομηχανία, το εμπόριο φαίνονται εκμηδενισμένα» (σ.21). Συνεπώς στο περιβάλλον στο οποίο εμφανίζεται συναντούμε παραγωγή, αλλά όχι ζήτηση, γεγονός που οφείλεται σε διάφορους λόγους. Η μείωση της ζήτησης με την σειρά της οδηγεί σε μείωση παραγωγής, άρα απολύσεις, μειώσεις μισθών και αύξηση της ανεργίας. Μια καθοδική πορεία που οδηγεί το σύστημα στα πρόθυρα της κατάρρευσης.

1.2 Τύποι οικονομικών κρίσεων

Οι επιπτώσεις της κρίσης στον πλανήτη κάνουν πιο επιτακτική από ποτέ την κατανόηση των κρίσεων. Όπως μαρτυρά η ιστορία οι κρίσεις δεν κάνουν διακρίσεις. Χτυπούν μικρές και φτωχές χώρες αλλά και μεγάλες και πλούσιες. Μπορεί τα αίτια της να βρίσκονται εντός ή εκτός χώρας και να εκδηλώνονται σε διαφορετικούς οικονομικούς τομείς. Η ανάπτυξη τους συνήθως είναι ραγδαία, ενώ η διάρκεια και η έκταση τους απρόβλεπτη.

Με βάση τους Reinhart και Rogoff (2009) υπάρχουν τέσσερις κυρίες κατηγορίες :

1.2.1 Συναλλαγματικές κρίσεις (Currency Crises)

Με βάση τον Κατσίκας (2015) οι συγκεκριμένες κρίσεις επικεντρώνονται στην μεγάλη μείωση της αξίας της ισοτιμίας ενός νομίσματος, αποτέλεσμα μαζικών πωλήσεων του συγκεκριμένου νομίσματος. Για αυτήν την κατάσταση μπορεί να ευθύνεται τόσο η κακή οικονομική κατάσταση της χώρας, όσο και η εικόνα της οικονομίας και οι αρνητικές προοπτικές που αυτή μπορεί να προβάλλει. Σημαντικός ο ρόλος και των κερδοσκοπικών παιχνιδιών που παίζονται από τις αγορές. Οι κερδοσκόποι βασιζόμενοι στην ψυχολογία της μάζας, δημιουργούν τεχνίτη κρίση θεωρώντας ότι έχουν προβλέψει την επερχόμενη καταστροφή, ξεκινούν να πουλάνε δημιουργώντας έτσι ένα τσουνάμι πωλήσεων.

1.2.2 Κρίσεις πληθωρισμού (Inflation Crises)

Με βάση τον Κατσικά (2015) εμφανίζονται σε χώρες με σταθερά υψηλό πληθωρισμό, ο οποίος εμφανίζεται όταν υπάρχει αβεβαιότητα για το μέλλον και έλλειψη αγαθών. Η έλλειψη αγαθών σημαίνει αύξηση τιμών. Οι κρίσεις αυτές είναι κυρίως αποτέλεσμα πολεμικών συρράξεων. Σύνηθες λύση αποτελεί η αντικατάσταση του νομίσματος.

1.2.3 Τραπεζικές κρίσεις (Banking Crises)

Αφορά τις περιπτώσεις στις οποίες, με βάση τον Κατσικά (2015), υπάρχουν προβλήματα, είτε η φήμη προβλημάτων, όπου οι καταθέτες προχωρούν μαζικά σε αναλήψεις των καταθέσεων τους, με αποτέλεσμα το τραπεζικό σύστημα να μην μπορέσει να ικανοποιήσει το σύνολο των πελατών και να καταρρέει. Μια κατάρρευση που λειτουργεί αρνητικά για τον τραπεζικό τομέα και προκαλέσει το φαινόμενο του ντόμινο. Η συγκεκριμένη κατάσταση είναι σε θέση να επιφέρει ύφεση, καθώς οι τράπεζες σταματούν την χρηματοδότηση του συστήματος. Συνήθως είναι αποτέλεσμα της υπερχρέωσης και της ανεξέλεγκτης δανειοδότησης υψηλού ρίσκου.

1.2.4 Κρίσεις χρέους (Debt Crises)

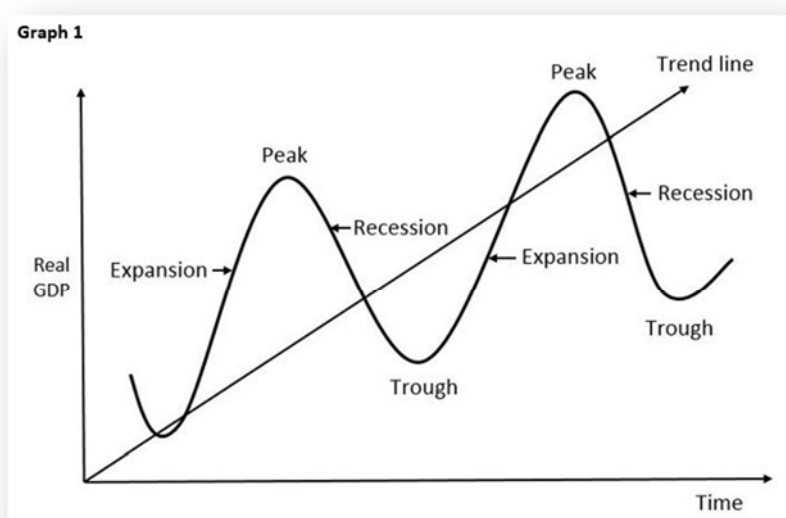
Με βάση τον Κατσικά (2015) το χρέος είτε μπορεί να είναι εσωτερικό, δηλαδή να οφείλεται σε επενδυτές εντός χώρας, είτε εξωτερικό όπου η κατάσταση είναι πιο σύνθετη, καθώς εμπλέκονται και ξένοι επενδυτές. Καθοριστικός παράγοντας που οδηγεί σε μια κρίση χρέους, είναι το χαμηλό κόστος δανεισμού που πριν την κρίση, οδηγεί σε υπερχρέωση. Ενώ αδυναμία αποπληρωμής προκαλείται από την δυσκολία πρόσβασης στον φθηνό δανεισμό.

1.3 Οικονομικοί κύκλοι

Όλα τα σημαντικά μεγέθη της οικονομίας, όπως αντιλαμβανόμαστε μεταβάλλονται διαχρονικά. Οι μεταβολές αυτές ονομάζονται οικονομικοί κύκλοι και παρουσιάζουν συστηματική κυκλικότητα. Ο Sismondi (1827) ήταν ο άνθρωπος που παρουσίασε πρώτος σε αντίθεση με τους κλασικούς οικονομολόγους, την ύπαρξη των οικονομικών κύκλων. Οι οικονομολόγοι Burns και Mitchell (1946) έδωσαν τον ορισμό των οικονομικών κύκλων *«Οικονομικοί κύκλοι είναι μια μορφή διακύμανσης που συναντάται στην συνολική οικονομική δραστηριότητα των εθνών που στηρίζονται κυρίως στην επιχειρηματική δραστηριότητα. Ο κύκλος αποτελείται από επεκτάσεις, που*

παρατηρούνται το ίδιο περίπου χρονικό διάστημα σε πολλές οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες ακολουθούνται από επίσης γενικευμένες κάμψεις, υφέσεις και ανακάμψεις που συνενώνονται με την επεκτατική φάση του επόμενου κύκλου». Ενώ, μεταγενέστερα ο Mitchell (1951) αναφέρει «Τότε με την σειρά του θα έρθει το θέμα πως η ευημερία παράγει τις προϋποθέσεις που οδηγούν στην κρίση, πως η κρίση οδηγεί στην ύφεση και τέλος πως η ύφεση με την πάροδο του χρόνου παράγει τις συνθήκες που οδηγούν σε νέα ανάπτυξη.».

Με βάση τον Joseph Schumpeter (1939) σε κάθε οικονομικό κύκλο διακρίνονται οι φάσεις, της άνθησης που σηματοδοτεί την ανάπτυξη, της κρίσης, της καθόδου και τέλος της ύφεσης.

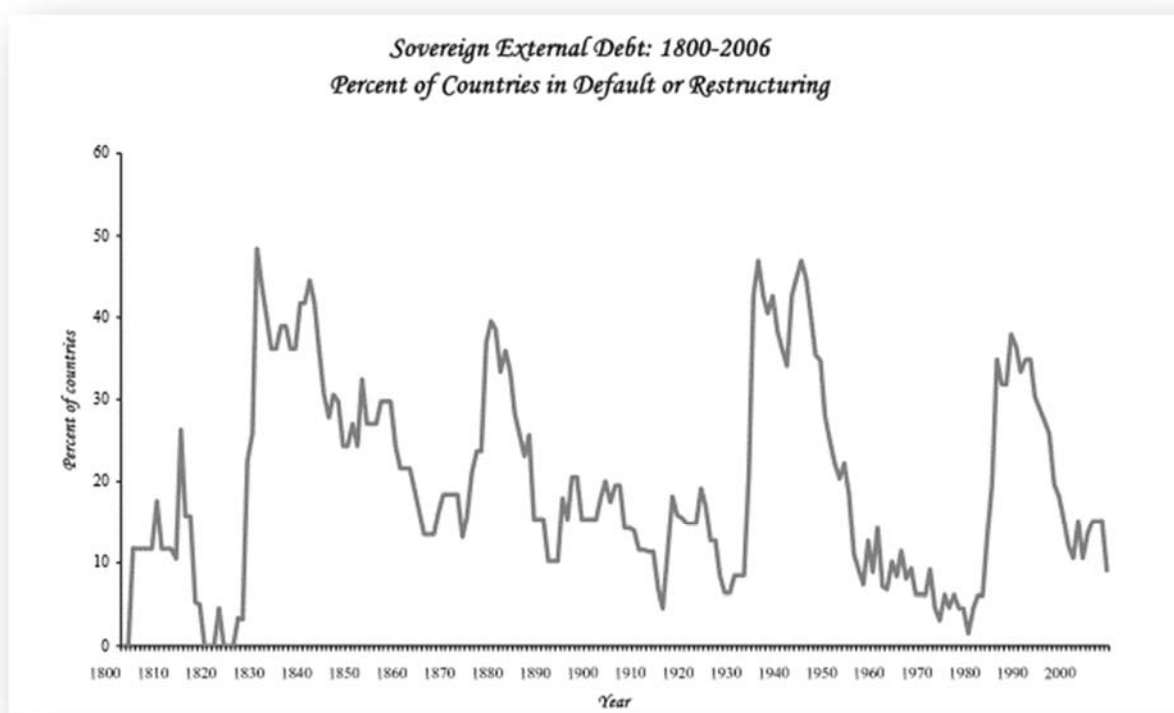
Εικόνα 1. Οικονομικός κύκλος

Πηγή : <http://www.higherrockeducation.org/glossary-of-terms/business-cycle>

Η φάση της άνθησης συνοδεύεται από αύξηση της δραστηριότητας, της ζήτησης, του εισοδήματος και μείωση της ανεργίας. Επίσης χαρακτηρίζεται από προσέλκυση επενδυτών. Ακολουθεί η φάση της κρίσης, όπου αυξάνεται το κόστος και μειώνεται το εργατικό δυναμικό. Σε αυτό το σημείο η δραστηριότητα βρίσκεται στο υψηλότερο σημείο και ξεκινά η πτωτική της πορεία. Στην κάθοδο παρουσιάζεται μείωση κατανάλωσης, έλλειψη επενδυτών και υψηλή ανεργία. Τέλος, στην ύφεση όλοι οι δείκτες, όπως η απασχόληση, το εισόδημα και οι επενδύσεις παρουσιάζουν πτωτική πορεία. Είναι η φάση που βρίσκεται η χώρα μας την συγκεκριμένη περίοδο, όπου οι επιχειρήσεις δεν έχουν υψηλή δραστηριότητα, λόγω της μειωμένης ζήτησης και εμφανίζουν μείωση εσόδων.

Οι Reinhart, C. M & Rogoff, K. S (2008) συγκέντρωσαν στο παρακάτω διάγραμμα που καλύπτει το διάστημα 1800 έως το 2006 το ποσοστό των χωρών που βρέθηκαν σε κατάσταση αδυναμίας πληρωμών ή αναδιάρθρωσης ανά έτος.

Εικόνα 2. Ποσοστό χωρών σε χρεωκοπία ή αναδιάρθρωση

Πηγή : This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly, Princeton Press

Στο συγκεκριμένο διάγραμμα παρατηρούμε την εμφάνιση πέντε έντονων κορυφών. Η πρώτη κατά την διάρκεια του Ναπολεόντειου πολέμου και η δεύτερη που ξεκινά από την δεκαετία του 1820 και φτάνει έως το 1840. Η τρίτη περίοδος ξεκινά το 1870 και φτάνει έως το 1890. Η τέταρτη ξεκινά με την μεγάλη ύφεση του 1930 και φτάνει έως το 1950, ενώ η πέμπτη καλύπτει τις δεκαετίες 1980-1990.

1.4 Η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση του 2007

Με αφετηρία την οικονομική κρίση που βιώνουμε στον πλανήτη, όλων η σκέψη επιστρέφει στην “Μεγάλη ύφεση”, που είχε ξεκινήσει ξανά όπως και σήμερα, από τις ΗΠΑ και οδήγησε στο χρηματιστηριακό κραχ του 1929 και την κατάρρευση του οικονομικού συστήματος. Εκείνη την Μαύρη Πέμπτη, όπως πλέον αποκαλείται, στις 24 Οκτωβρίου του 1929, ξεκίνησε η πτώση των τιμών της Wall Street. Μια μείωση τιμών κατά 90% στις 8 Ιουλίου του 1932, η οποία τερματίστηκε με την εμπλοκή των ΗΠΑ στον δεύτερο

παγκόσμιο πόλεμο. Εκατοντάδες τράπεζες έκλεισαν, ενώ άλλες σταμάτησαν την δανειοδότηση διογκώνοντας έτσι το πρόβλημα. Η μεγάλη ύφεση οδήγησε τη γερμανική οικονομία στην απολυτή καταστροφή, καθώς στηριζόταν σε αμερικανικά δάνεια και σε εξαγωγές (Romer, 2003). Η άνοδος της ανεργίας και του πληθωρισμού, ήταν αποτέλεσμα της πτώσης της παραγωγής. Οι συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί οδήγησαν στην άνοδο στην εξουσία του Αδόλφου Χίτλερ, με την υποστήριξη μερίδας βιομήχανων. Ο λαός απογοητευμένος και σε απόγνωση, μπορούσε να ακολουθήσει τον οποιοδήποτε θα του πρόσφερε μια διέξοδο (Crafts & Fearon, 2010).

Το 2007 ξύπνησαν μνήμες από την Μεγάλη ύφεση, καθώς αποτέλεσε τη χρονιά κατά την οποία διαταράχθηκε η χρηματοοικονομική σταθερότητα. Χρηματοοικονομική σταθερότητα με βάση την Τράπεζα της Ελλάδος (2009) είναι «η κατάσταση στην οποία το χρηματοπιστωτικό σύστημα είναι ικανό να ανταπεξέλθει σε τυχόν κρίσεις και να αντιμετωπίσει τυχόν ανισορροπίες μετριάζοντας την πιθανότητα εμπλοκών που θα οδηγήσουν στην μη ομαλή λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος» (σ.5). Το πρόβλημα στις ΗΠΑ με βάση τον Szyszka (2013) ξεκίνησε από την αγορά στεγαστικών δάνειων, όταν ο πρόεδρος George W. Bush έκανε πράξη την προεκλογική του δέσμευση, ώστε κάθε Αμερικάνος να αποκτήσει το δικό του σπίτι. Με την συνδρομή της ομοσπονδιακής τράπεζας των ΗΠΑ, Federal Reserve (FED), μείωσε το επιτόκιο δανεισμού με αποτέλεσμα δυστυχώς οι τράπεζες να ξεκινήσουν την δανειοδότηση ακόμα και ατόμων με μειωμένη πιστοληπτική ικανότητα. Πολλοί από τους δανειολήπτες όπως ήταν αναμενόμενο, δεν εξυπηρέτησαν τα δάνεια τους και χρεοκόπησαν με αποτέλεσμα την αυξημένη συγκέντρωση ακίνητων στην κτηματομεσιτική αγορά, με συνεπακόλουθο την πτώση των τιμών. Κανείς δεν αντιμετώπισε με την αντίστοιχη σοβαρότητα τις ανησυχίες των ειδικών της τραπεζική αγοράς.

Οι τράπεζες ξεκίνησαν να πτωχεύουν και οι πλειστηριασμοί αποτελούσαν μέρος της καθημερινότητάς σε πολλές αμερικάνικες πόλεις. Εξαιτίας των αδυναμιών είσπραξης και της έλλειψης ρευστού, οι τράπεζες δεν ήταν σε θέση να ανταποκριθούν στις ανάγκες των καταθετών που επιθυμούν να προχωρήσουν σε ανάληψη των χρημάτων τους. Αυτός ήταν και ο λόγος αύξησης των επιτοκίων διατραπεζικής αγοράς. Μια από τις μεγαλύτερες επενδυτικές τράπεζες η Lehman Brothers πτώχευσε. Οι ΗΠΑ προχώρησαν σε πολλές κρατικοποιήσεις, μεταφέροντας έτσι την εξυγίανση του χρηματοπιστωτικού συστήματος, στις πλάτες των Αμερικάνων φορολογουμένων. Στον αντίποδα, είχαν

δημιουργηθεί και προγράμματα προστασίας από ενδεχομένη χρεοκοπία, που θα οφείλονταν στα ομόλογα. Κανείς όμως δεν πίστευε ότι θα ήταν τόσο μεγάλη η έκταση με αποτέλεσμα να οδηγήσει και την εταιρία που τα εξέδιδε, την American International Group στα όρια της πτώχευσης το 2008. Επειδή όμως αποδείχτηκε ότι ήταν υπερβολικά μεγάλη για να πτωχεύσει (Too Big To Fail) λόγω της επιρροής της στην παγκόσμια οικονομία, ενισχύθηκε από την FED και διασώθηκε.

Η κρίση όμως πέρασε και στην Ευρώπη όπου με βάση τον Szyszka (2013) μεγάλες ευρωπαϊκές τράπεζες σε Γερμανία, Λουξεμβούργο, Βέλγιο, Ιταλία και Ισλανδία αντιμετώπισαν προβλήματα από την έκθεση στα συγκεκριμένα τοξικά ομόλογα με τους χρηματιστηριακούς δείκτες, να ακολουθούν πτωτική πορεία. Εν συνεχεία, η κρίση μεταλλάχθηκε σε κρίση χρέους. Οι κυβερνήσεις των χωρών, σε μια προσπάθεια στήριξης εγγυήθηκαν τις καταθέσεις των πολιτών, μέχρι ενός ποσού και κρατικοποίησαν τις προβληματικές τράπεζες. Η Πορτογαλία, η Ιρλανδία, η Ελλάδα και η Ισπανία δανειοδοτήθηκαν με υπέρογκα ποσά, σε μια προσπάθεια αποφυγής της επερχόμενης πτώχευσης. Βασικά εργαλεία στήριξης των ασθενέστερων χωρών της ευρωζώνης αποτέλεσαν ο ευρωπαϊκός μηχανισμός σταθεροποίησης (ESM) και ο ευρωπαϊκός οργανισμός χρηματοοικονομικής σταθερότητας (EFSF), μέσω των οποίων άντλησαν χαμηλότοκο δανεισμό, ενώ παράλληλα εφάρμοσαν προγράμματα προσαρμογής. Μοχλός αντιμετώπισης των προβλημάτων αποτέλεσαν τα πακέτα διάσωσης προς τις τράπεζες, με στόχο την διατήρηση του τραπεζικού συστήματος. Τα χρόνια που ακολούθησαν για τις περισσότερες χώρες σηματοδότησαν μείωση του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος, σημαντική μείωση της χρηματοδότηση των τραπεζών προς τον επιχειρηματικό κόσμο, αύξηση του δημόσιου χρέους και της ανεργίας.

1.5 Τα αίτια της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007

Ακολουθούν τα πιο σημαντικά αίτια της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007, όπως αυτά καταγράφηκαν σε έκθεση που συνέταξε η Γερουσία των ΗΠΑ (2011), με στόχο την αποφυγή της μελλοντικής τους επανάληψης.

- Η δημιουργία πολύπλοκων χρηματοοικονομικών προϊόντων τα οποία ήταν δύσκολο να διαχειριστούν και να αξιολογηθούν σωστά.
- Η ελλιπής λειτουργία των εποπτικών μηχανισμών.

- Εσφαλμένη εκτίμηση κίνδυνου από τους οίκους αξιολόγησης με κύριους αντιπροσώπους τους Moody's, Standard & Poors, και Fitch Ratings, καθώς ήταν εξαιρετικά γενναιόδωροι στην αξιολόγηση τίτλων που αποτελούνταν από στεγαστικά δάνεια χαμηλής ποιότητας. Επίσης παρείχαν στρεβλή εικόνα για την κατάσταση των επιχειρήσεων.
- Το θεσμικό πλαίσιο και οι πολιτικές που οι κυβερνήσεις ακολούθησαν, το οποίο άφηνε ανεξέλεγκτες τις τράπεζες να πραγματοποιήσουν τους πειραματισμούς τους προφανώς μετά από ανάλογη πίεση που δέχτηκαν.
- Την αλόγιστη τιτλοποίηση, που είχε ως αποτέλεσμα την μετατροπή στεγαστικών δανείων σε προϊόντα, στα οποία ο καθένας μπορούσε να επενδύσει.
- Την δυσκολία υιοθέτησης αλλαγών και μεταρρυθμίσεων, γεγονός που συνέβαλε στην προσκόλληση σε απαρχαιωμένα στερεότυπα.
- Πρόβλημα στον καθορισμό των πλαισίων νομισματικής πολιτικής. Οι τράπεζες αγόραζαν τίτλους, οι οποίοι είχαν λάβει την υψηλότερη αξιολόγηση από τους οίκους, χωρίς κανείς να γνωρίζει ότι οι τράπεζες που εξέδιδαν τους τίτλους πλήρωναν για αυτήν.
- Τα στελέχη των τραπεζών, κυνηγώντας τα υψηλά μπόνους, εστίασαν σε βραχυπροθέσμους οικονομικούς στόχους αδιαφορώντας για το τι θα γίνει στο έμμεσο μέλλον, προχωρώντας σε υπέρμετρο δανεισμό, αδιαφορώντας έτσι για την οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι δανειολήπτες.
- Τα χαμηλά επιτόκια που οδήγησαν σε φτηνό χρήμα, δανεισμό και μαζικές αγορές.

Κεφάλαιο 2

Συμπεριφορική Χρηματοοικονομική

Σε αυτό το κεφάλαιο αναφέρονται οι βασικές έννοιες της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής και στους κυριότερους παράγοντές της, που συνεισέφεραν στο ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Επίσης, εστιάζεται στα ζωώδη ένστικτα του Keynes (1936) και την θεωρία του μαύρου κύκνου του Taleb (2010).

2.1 Βασικές έννοιες της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής

Ο νέος τομέας της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής, η εφαρμογή δηλαδή της ψυχολογίας στην διαδικασία λήψης χρηματοοικονομικών αποφάσεων και στις χρηματοοικονομικές αγορές (Shefrin & Statman, 2000), επιδιώκει να συνδυάσει την συμπεριφορική και νοητική ψυχολογική θεωρία με την συμβατική οικονομική θεωρία και να παράσχει εξηγήσεις στο γιατί οι άνθρωποι λαμβάνουν παράλογες οικονομικές αποφάσεις. Δεν είναι λίγες οι φορές όπου η ψυχολογία και το συναίσθημα μας οδηγούν σε παράλογους τρόπους συμπεριφοράς. Η συμβατική οικονομία βασίζεται σε ορθολογικές θεωρίες. Είναι εξαιρετικά όμως δύσκολο να εξηγήσει τις απρόβλεπτες ανωμαλίες του συστήματος. Όπως για παράδειγμα το γιατί πολλοί άνθρωποι παίζουν σε τυχερά παιχνίδια, όταν ήδη γνωρίζουν ότι το ποσοστό αποτυχία τους είναι συντριπτικό. Με την χρήση της γίνεται μια προσπάθεια κατανόησης του ρόλου της ψυχολογίας, τόσο στην λήψη των αποφάσεων μας, όσο και στην διαχείριση των χρηματοοικονομικών κρίσεων.

Ακολουθούν οι βασικές έννοιες της συμπεριφορικής θεωρίας:

2.1.1 Θεωρία της προοπτικής (Prospect theory)

Με βάση τον Shiller (1998) τα άτομα συμπεριφέρονται απέναντι σε εξαιρετικά απίθανα γεγονότα σαν να πρόκειται για απίθανα και σε εξαιρετικά πιθανά γεγονότα ως σίγουρα. Οι Kahneman και Tversky (1979) τεκμηρίωσαν την θεωρία σε πείραμα που πραγματοποίησαν, όπου ζήτησαν από ομάδα ατόμων να επιλέξουν μεταξύ μιας λοταρίας που δίνει 25% πιθανότητα επιτυχίας 3.000€ και μιας δεύτερης με πιθανότητα 20% και κέρδος 4.000€ όπου το 65% επέλεξε την δεύτερη περίπτωση. Ενώ όταν τους ζητήθηκε να επιλέξουν μεταξύ 100% πιθανότητα επιτυχίας και κέρδος 3.000€ και 80% με κέρδος 4.000€ το 80% επέλεξε την πρώτη επιλογή. Συμπερασματικά όπου το κέρδος είναι σίγουρο δεν λαμβάνεται ρίσκο, ενώ όπου δεν είναι λαμβάνεται. Σε αυτή την θεωρία βάσισαν την έρευνά τους οι Shefrin και Statman (1985), οι οποίοι κατέληξαν στο ότι οι επενδυτές με τις ελπίδες ανάκαμψης κρατάνε τις ζημιογόνες μετοχές τους πολύ καιρό, ενώ αντίθετα πωλούν γρήγορα τις κερδοφόρες.

2.1.2 Γνωσιακά σφάλματα (Cognitive biases)

Γνωσιακά αποκαλούμε τα σφάλματα που προκαλούνται κατά την διαδικασία επεξεργασίας των πληροφοριών.

2.1.2.1 Σφάλμα υπεραυτοπεποίθησης (Overconfidence bias)

Σύμφωνα με τον Plous (1993) «*κανένα πρόβλημα στην κρίση και στην λήψη αποφάσεων δεν είναι τόσο καταστροφικό όσο η υπερεμπιστοσύνη*». Όταν τα άτομα με οδηγό την αλαζονεία και την σιγουριά που έχουν για τις δυνατότητες τους, εκτιμούν την μελλοντική έκβαση της τρέχουσας κατάστασης, προχωρώντας σε κινήσεις που οδηγούν στα αντίθετα με τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, αδυνατώντας έτσι να αντιληφθούν τις αδυναμίες τους. Οικειοποιούνται κάθε τι καλό και αποδίδουν στους άλλους κάθε τι αρνητικό.

2.1.2.2 Σφάλμα ψευδαίσθησης ελέγχου (Illusion of control bias)

Αποτελεί την ψευδαίσθηση του ατόμου, ότι έχει την δυνατότητα μέσω των επιλογών του να καθορίσει τις εξελίξεις. Αποτέλεσμα είναι η λήψη αποφάσεων υψηλού ρίσκου που οδηγούν σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις. Αποδίδουν έτσι τα γεγονότα που είναι σύμφωνα με τις απόψεις τους, στις δυνατότητες τους και όσα δεν είναι στην τύχη.

Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η αγορά λαχείου κατά την οποία ο αγοραστής πιστεύει ότι μπορεί να διαλέξει αυτόν τον λαχνό που θα του αποφέρει κέρδη.

2.1.2.3 Σφάλμα επιβεβαίωσης (Confirmation bias)

Βάση των Lord, Ross και Lepper (1979), τα άτομα όταν διαμορφώσουν άποψη για ένα θέμα την υποστηρίζουν για μεγάλο διάστημα, ακόμα και αν υπάρχουν γεγονότα που την απορρίπτουν. Έτσι εστιάζουν μόνο σε αυτά τα γεγονότα που την υποστηρίζουν και αγνοούν όσα αντιτίθενται στην άποψη τους.

2.1.2.4 Σφάλμα εκ των υστέρων (Hindsight bias)

Είναι η πεποίθηση των ατόμων ότι είναι σε θέση να προβλέψουν μελλοντικές απρόβλεπτες καταστάσεις, πριν αυτές συμβούν. Πολλοί είναι αυτοί που θα ομολογήσουν μετά την εμφάνιση μιας κατάστασης *‘ήμουν σίγουρος ότι θα συμβεί’*. Προβλήματα αποτελούν τόσο ο βραχύς βίος που δεν επιτρέπει την αποτύπωση στην μνήμη αντίστοιχων γεγονότων, όσο και η αποστροφή διαφορετικών απόψεων που έχουν ως στόχο να προβληματίσουν.

2.1.2.5 Ευρετικοί κανόνες (heuristic rules)

Είναι οι κανόνες με βάση τους οποίους, ο εγκέφαλος προσπαθεί να βρει λύσεις αλλά εξαιτίας της ταχύτητας στην λήψη αποφάσεων, θυσιάζει χρήσιμες πληροφορίες. Με βάση τους Gigerenzer και Wolfganag (2011), ευρετικός κανόνας είναι *«μια στρατηγική η οποία αγνοεί μέρος της διαθέσιμης πληροφορίας, με σκοπό την λήψη αποφάσεων ταχύτερα συγκριτικά με περισσότερο πολύπλοκες μεθόδους»*.

2.1.2.5.1 Συμπεριφορά της αγέλης (Herding)

Με βάση τον Baddeley (2010) *«αποτελεί φαινόμενο των ατόμων, ως κοινωνικά όντα να αποφασίζουν να ακολουθούν τις συμπεριφορές άλλων ομάδων ατόμων, παρά να αποφασίζουν ανεξάρτητα και ατομικά με βάση την προσωπική τους πληροφόρηση»*. Ο άνθρωπος στις ημέρες μας, στην προσπάθεια του να αποτελέσει μέρος της κοινωνίας στην οποία ανήκει, ακολουθεί ακούσια ή εκούσια την γνώμη των πολλών, θεωρώντας την πιο ορθή από τη δική του κρίση, πιστεύοντας ότι οι άλλοι έχουν λάβει υπόψη τους δεδομένα τα οποία ενδεχομένως αυτός αγνοεί. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Freud (1921), *«μια ομάδα είναι ένα υπάκουο κοπάδι, το οποίο δεν θα μπορέσει ποτέ να ζήσει χωρίς κάποιο αρχηγό.»*

2.1.2.5.2 Αγκίστρωση (Anchoring)

Με βάση τους Tversky και Kahneman (1974) σε αυτή την κατάσταση τα άτομα δεν επιθυμούν την οποιαδήποτε αλλαγή και μένουν προσκολλημένα στο παρόν, μη αντιδρώντας στις αλλαγές του περιβάλλοντος. Αποτέλεσμα είναι να αντιμετωπίζουν με δισταγμό κάθε νέα πληροφορία. Στην προσπάθεια προσδιορισμού της πιθανότητας ενός γεγονότος, εμπιστεύονται την μνήμη τους και αναζητούν παρόμοιες πληροφορίες από αντίστοιχα παρελθοντικά γεγονότα. Συνεπώς, η μνήμη ανατρέχει στην εύκολη αναζήτηση πληροφοριών, που δεν απαιτεί σύνθετη επεξεργασία και έχει καταγραφεί από τη συνεχή επανάληψη. Γεγονός που οφείλεται κυρίως στην πλύση εγκεφάλου από τα ΜΜΕ.

2.1.2.5.3 Κανόνας διαθεσιμότητας (Availability Heuristic)

Σύμφωνα με τους Tversky και Kahneman (1974) με αυτόν τον κανόνα τα άτομα επηρεάζονται σχετικά με τον βαθμό εμφάνισης ενός περιστατικού, ανάλογα με την ευκολία με την οποία έχουν την ικανότητα να ανακαλέσουν αντίστοιχα γεγονότα τα οποία συνήθως λαμβάνονται από τον περίγυρο τους. Αν κυριαρχεί η άποψη στην πλειοψηφία του κόσμου, ότι η οδήγηση με μηχανή, είτε η επένδυση σε μετοχές είναι επικίνδυνα θα την συμμαριστούμε αμέσως, ασχέτως αν δεν αποδεικνύεται επιστημονικά.

2.1.2.5.4 Κανόνας αντιπροσωπευτικότητας (Representativeness Heuristic)

Είναι η προσπάθεια των ατόμων να εντοπίσουν ομοιότητες μεταξύ όσων έχουν συμβεί και όσων πρόκειται να συμβούν. Με βάση τους Tversky και Kahneman (1974) αφορά την πεποίθηση ότι αυτό που συνέβη στο άμεσο παρελθόν, δεν μπορεί να συμβεί και στο άμεσο μέλλον. Τυπικό παράδειγμα το γεγονός ρίψης ενός νομίσματος. Αν τις πρώτες δέκα φορές έρθει κορόνα, τότε θα θεωρήσουμε ότι η επόμενη ρίψη έχει περισσότερες πιθανότητες να είναι γράμματα. Βέβαια αυτό δεν έχει επιστημονική βάση, καθώς οι πιθανότητες είναι 50/50. Αυτός είναι και ο λόγος που πολλοί επενδυτές προχωρούν σε άμεση ρευστοποίηση, σε περιπτώσεις όπου παρατηρείται συνεχής ανοδική πορεία, πιστεύοντας ότι απότομα θα τερματιστεί.

2.1.3 Συναισθηματικά σφάλματα (Emotional biases)

Συναισθηματικά αποκαλούμε τα σφάλματα που εμφανίζονται απροειδοποίητα και βασίζονται στο συναίσθημα.

2.1.3.1 Σφάλμα αυτοελέγχου (Self-control bias)

Με βάση τον Pomrian (2006) αφορά την σύγκρουση μεταξύ των γενικών επιθυμιών των ατόμων και της ανικανότητας τους να ενεργήσουν για την επίτευξη τους λόγω ελλιπούς αυτοπειθαρχίας. Αποτέλεσμα της συμπεριφοράς αυτής είναι τα άτομα να εστιάζουν στο παρόν και στο άμεσο μέλλον παρά στο μακρινό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η τάση να καταναλώνουν, αντί να αποταμιεύουμε για το μέλλον.

2.1.3.2 Σφάλμα αισιοδοξίας (Optimism bias)

Με βάση τους Kahnem και Lovallo (2003), τα άτομα απέναντι στα γεγονότα δεν διατηρούν μια αντικειμενική στάση, αλλά κρίνουν με βάση τα πιστεύω τους και όχι όπως θα έπραττε ένας τρίτος ψύχραιμος παρατηρητής.

2.1.3.3 Σφάλμα αποστροφής της μετάνοιας (Regret aversion bias)

Τα άτομα με βάση τον Pomrian (2006) υπό τον φόβο να μετανιώσουν στο μέλλον για μια ενδεχομένως λάθος επιλογή τους, αποφεύγουν να αποφασίσουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι μέτοχοι που ενώ πέφτουν οι μετοχές τους δεν τις πουλάνε για να μην δείξουν ότι έχουν κάνει μια λάθος επένδυση.

2.2 Ανάδειξη συμπεριφορικών συναισθημάτων και καταστάσεων κατά την χρηματοπιστωτική κρίση

Με βάση τον Szyszka (2013), ακολουθούν οι κυριότεροι παράγοντες της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής που συνεισέφεραν στην οικονομική κρίση. Δεν αποτέλεσαν την αίτια της κρίσης, αλλά σίγουρα συνέβαλαν στην ραγδαία ανάπτυξη των προβλημάτων που την προκάλεσαν.

2.2.1 Φόβος και απληστία

Με βάση τους Shefrin και Statman (2000) ο φόβος και η απληστία είναι τα δυο κυρίαρχα συναισθήματα των επενδυτών που κυριαρχούν κατά την λήψη των αποφάσεων. Στα χρόνια της Μεγάλης ύφεσης, το 1933, ο πρόεδρος ΗΠΑ Franklin Roosevelt στην εναρκτήριο ομιλία του, δήλωνε σχετικά με το αίσθημα του φόβου *«Πρώτα απ' όλα επιτρέψτε μου να διατυπώσω τη βαθιά μου πεποίθηση ότι το μόνο πράγμα που έχουμε να φοβηθούμε είναι ο φόβος, ο ανώνυμος, άλογος, αδικαιολόγητος τρόμος που παραλύει τις αναγκαίες προσπάθειες για να μετατρέψουμε την οπισθοδρόμηση σε πρόοδο»*. Ο φόβος ήταν κυρίαρχος στο οικονομικό περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί, είτε στην φούσκα των ακινήτων, είτε στην ευρωπαϊκή κρίση χρέους που ακολούθησε .

Το ίδιο όμως συνέβη και με την ανεξέλεγκτη απληστία, η οποία ώθησε τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα στην αλόγιστη δανειοδότηση ατόμων, τα οποία ωθούμενα από το ίδιο συναίσθημα, θέλησαν να ζήσουν σε σπίτια που ξεπερνούσαν τις οικονομικές τους δυνατότητες. Η απληστία οδήγησε επίσης στα ύψη τις αποζημιώσεις των υψηλόβαθμων στελεχών των εταιριών της Wall Street και ώθησε σε επενδύσεις υψηλού ρίσκου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το ρίσκο είναι απαραίτητο στον επιχειρηματικό κόσμο. Το πρόβλημα εμφανίζεται όμως όταν αυτό ξεφεύγει από τα λογικά όρια και οδηγεί στην απληστία. Σε αντιδιαστολή το αίσθημα του φόβου, προστατεύει από τις επενδύσεις υψηλού ρίσκου. Οι επενδυτές όταν αγόρασαν αυτά τα πολύπλοκα χρηματοοικονομικά προϊόντα, πιθανώς είχαν στο πίσω μέρος του μυαλού τους κινδύνους που ελλόχευαν, αλλά τυφλωμένοι από το κέρδος τους αγνόησαν. Η απληστία τους έκανε συνεχώς να ριψοκινδυνεύουν. Αυτή η απληστία με το ξέσπασμα της κρίσης μετατράπηκε σε φόβο.

2.2.2 Υποεκτίμηση του ρίσκου

Στην μακρά φάση της ευημερίας οι πολίτες είχαν συνηθίσει στην υψηλή κατανάλωση, ενώ οι επενδυτές ζητούσαν τα εύκολα υψηλά κέρδη. Μπροστά στο κέρδος κυριαρχούσε η πεποίθηση ότι όλα θα κυλούσαν βάση του αρχικού σχεδιασμού και ότι δεν υπήρχε ανάγκη ανησυχίας. Η υπερβολική αυτοπεποίθηση και η μη ρεαλιστική αισιοδοξία συνέβαλαν στην υπό εκτίμηση των όποιων ρίσκων. Η υποεκτίμηση του ρίσκου ενισχύθηκε και από την θεωρία της προοπτικής των Kahneman και Tversky (1979) κατά την οποία τα άτομα συμπεριφέρονται απέναντι σε εξαιρετικά απίθανα γεγονότα σαν να πρόκειται για απίθανα και σε εξαιρετικά πιθανά γεγονότα ως σίγουρα.

2.2.3 Χρονικός ορίζοντας

Όπως έχει παρατηρηθεί από τους Kahneman και Tversky (1979) οι άνθρωποι αποφασίζουν βάσει δεδομένων πρόσφατης χρονικής περιόδου και κοιτώντας μόνο το άμεσο μέλλον. Για παράδειγμα οι εργαζόμενοι προγραμματίζουν σε μηνιαία βάση, ενώ οι επιχειρήσεις σε βάθος έτους. Στο πεδίο της οικονομίας, όμως θα πρέπει να έχουμε μια μακροπρόθεσμη προοπτική και να εντοπίζουμε άμεσα τα σχετιζόμενα ρίσκα. Αυτή η συμπεριφορά είχε ως αποτέλεσμα τα άτομα να καταναλώσουν και να μην αποταμιεύουν και οι επιχειρήσεις να επενδύσουν ριψοκίνδυνα, πέρα των δυνατοτήτων τους.

2.2.4 Ορθολογικότητα με περιορισμούς

Έχουμε ήδη αναφερθεί στα πολύπλοκα παράγωγα που μας οδήγησαν στην οικονομική κρίση. Τόσο σύνθετα που το ανθρώπινο μυαλό, με βάση τους Gilovich, Griffin και Kahneman (2002) είναι δύσκολο να τα αξιολογήσει. Συνεπώς, κατέφυγαν στην βοήθεια των οίκων αξιολόγησης. Οι οίκοι από την πλευρά τους προχώρησαν σε υπεραπλούστευση των χαρακτηριστικών των προϊόντων, γεγονός που οδήγησε σε πολλά σφάλματα όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων.

2.2.5 Το φαινόμενο του φωτοστέφανου

Σύμφωνα με τον Thorndike (1920), το φαινόμενο αυτό προκύπτει όταν η κρίση μας για ένα χαρακτηριστικό του υπό εξέταση αντικειμένου επηρεάζει συνολικά την εικόνα μας για το αντικείμενο. Για παράδειγμα, όταν αναφερόμαστε στην οικονομική κατάσταση της Ελλάδας αυτόματα γίνονται συνειρμοί και για την ευρύτερη εικόνα του ευρωπαϊκού νότου. Επίσης, έχει άμεση σχέση με τον κανόνα διαθεσιμότητας καθώς στην διαδικασία

λήψης μιας απόφασης, δυστυχώς, δεν λαμβάνεται υπόψη το σύνολο των στοιχείων, αλλά μόνο τα τελευταία δεδομένα που έχουν εντυπωθεί έντονα στην μνήμη μας.

2.2.6 Άρνηση της πραγματικότητας

Είναι αποτέλεσμα των σφαλμάτων της υπεραυτοπεποίθησης και της αισιοδοξίας. Πολλές φορές όταν η πραγματικότητα, μέσω των πρόσφατων δεδομένων ανατρέπει αρνητικά τις προσδοκίες, ο άνθρωπος φαίνεται σαν να μην την λαμβάνει υπόψη του. Τυπικά παραδείγματα αποτελούν οι οφειλέτες οι οποίοι πίστευαν ότι οι τιμές των ακίνητων θα συνεχίσουν να αυξάνονται και οι δανειστές ότι θα μπορούν να λαμβάνουν τις μελλοντικές δόσεις των δανείων. Επίσης, η οικονομική χρεωκοπία τη Ελλάδα, καθώς ενώ αυτή έχει συντελεστεί κανείς από τις εμπλεκόμενους δεν την αποδέχεται. Απρόθυμοι να δεχθούμε κάθε κακή είδηση προσφεύγουμε σε ένα μη ρεαλιστικό τρόπο ανάγνωσης της πραγματικότητας.

2.2.7 Συμπεριφορά αγέλης

Η συμπεριφορά της αγέλης είναι η αμοιβαία μίμηση των επενδυτικών επιλογών, η οποία οδηγεί σε σύγκλιση δράσεων (Hirshleifer & Teoh, 2003). Βασίζεται στον ευρετικό κανόνα της συμπεριφοράς της αγέλης. Δεν είναι λίγες οι φορές όπου η λήψη των αποφάσεων μας δεν οφείλεται στην ανάλυση των δεδομένων που κάνουμε εμείς, αλλά ακολουθούμε τις αποφάσεις άλλων. Βάση αυτής της συμπεριφοράς, άνθρωποι που δεν είχαν καμία σχέση με τα χρηματοοικονομικά, επένδυσαν στο Χρηματιστήριο αντιγράφοντας την συμπεριφορά του περίγυρου τους, ενώ άλλοι προχώρησαν σε μαζικές αναλήψεις γιατί έβλεπαν άλλους να το κάνουν, υποπτευόμενοι ότι γνώριζαν κάτι περισσότερο. Το ίδιο συνέβη και κατά την κρίση όπου ακολουθήθηκαν πιστά από τις αγορές οι κερδοσκοπικές κινήσεις των hedge funds και των οίκων αξιολόγησης, οι οποίες θεωρούταν ότι είχαν περισσότερα και αξιόπιστα οικονομικά στοιχεία (Szyszka, 2013). Γεγονός που απέδειξε ότι οι φούσκες τελικά οδηγούνται από 'αγελαία συμπεριφορά'. Κατά την διάρκεια της κρίσης στην Ευρώπη, η συμπεριφορά της αγέλης στην αγορά ακίνητων, μεταξύ των καταναλωτών και των επενδυτών, ανέβασε τις τιμές. Μέρος του κόσμου παρασύρθηκε βλέποντας άλλους που αγόραζαν σε υψηλές τιμές και υιοθέτησε την ίδια συμπεριφορά, δίνοντας ακόμα περισσότερα. Το ίδιο συμβαίνει και σε υψηλότερο επενδυτικό επίπεδο με την επιρροή την hedge funds και των οίκων αξιολόγησης που χειραγώγησαν την χρηματοοικονομική αγορά, καθώς πολλοί ήταν αυτοί που χωρίς καμία περαιτέρω ανάλυση, ακολούθησαν τις προτάσεις τους (Szyszka, 2013) .

2.3 Ζωώδη ένστικτα

Ο Keynes (1936) εστίασε σε εκείνους τους ψυχολογικούς παράγοντες που κάνουν τα άτομα να ακολουθούν το πλήθος σε έναν κόσμο αβεβαιότητας. Αυτά τα αρχέγονα ένστικτα που βοήθησαν τον άνθρωπο να επιβιώσει μέχρι σήμερα έχει αποδειχτεί ότι δεν αποτελούν καλούς συμβούλους στην λήψη αποφάσεων. Υποστήριξε ότι τα άτομα κατά την διάρκεια των κρίσεων λειτουργούν προβλεπόμενα κυριευμένοι από τα παρακάτω ζωώδη ένστικτα. Η ύπαρξη τους όμως είναι σημαντική, καθώς όπως τονίζει ο Keynes (1936) *«αν τα ζωώδη ένστικτα εξασθενήσουν και η αυθόρμητη αισιοδοξία κλονιστεί αφήνοντας μας να εξαρτιόμαστε από μαθηματικές και μόνο προσδοκίες τότε η επιχειρηματικότητα θα σβήσει και θα πεθάνει»*.

Οι Akerlof και Shiller (2009) με βάση τις απόψεις του Keynes κατέληξαν στα παρακάτω ένστικτα :

- **Εμπιστοσύνη**

Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ένστικτα, καθώς η διατήρηση εμπιστοσύνης ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη είναι απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία του συστήματος. Αν δεν υπάρχει εμπιστοσύνη για παράδειγμα μεταξύ των τραπεζών, αυξάνονται τα επιτόκια και μειώνονται τα ποσά που διατίθενται στην αγορά. Το ίδιο ίσχυσε και στην διάρκεια της κρίσης, όπου οι καταναλωτές μην έχοντας εμπιστοσύνη σταμάτησαν την κατανάλωση, προχωρώντας μόνο σε αποταμίευση. Η εμπιστοσύνη κερδίζεται δύσκολα και χάνεται πολύ εύκολα, όπως και στη περίπτωση της Ελλάδας, όπου οι πιστωτές της έχουν χάσει την εμπιστοσύνη απέναντι στην διάθεση εφαρμογής των μέτρων που έχουν συναποφασιστεί.

- **Δικαιοσύνη**

Η οικονομία θα πρέπει να έχει κανόνες που θα καθορίζουν την λειτουργία της, ώστε όλα τα άτομα που συμμετέχουν να αισθάνονται το αίσθημα της δικαιοσύνης. Η απουσία αυτών των νομοθετικών ρυθμίσεων, κατά την πρόσφατη κρίση ήταν που ενδυνάμωσε τις κερδοσκοπικές τάσεις, οι οποίες την τροφοδότησαν.

- **Διαφθορά**

Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου πλήττεται το συμφέρον των καταναλωτών, είτε από την δημιουργία υπηρεσιών και προϊόντων που δεν είναι πραγματικά απαραίτητα, είτε από ελλιπή ενημέρωση για τους κίνδυνους που αυτά κρύβουν. Όπως φανέρωσε η κρίση πολλοί επένδυσαν σε σύνθετα χρηματοοικονομικά προϊόντα, χωρίς να μπορούν να αντιληφθούν τους κίνδυνους που έκρυβαν. Συνεπώς, είναι απαραίτητη η άντληση πληροφοριών από ειδικούς οι οποίοι χωρίς δόλο θα αναλύσουν όλους τους παράγοντες.

- **Αυταπάτη του χρήματος**

Είναι σύνηθες τα μη ορθολογικά άτομα να σκέφτονται τα χρήματα τους σαν ποσό και όχι με βάση την αγοραστική τους αξία, υπερεκτιμώντας με αυτό τον τρόπο την αξία των αγορών τους. Για παράδειγμα η αγορά κατοικίας θεωρείται ότι αποτελεί μια πολύ καλή επένδυση το κέρδος της οποίας διατηρείται στο χρόνο, γεγονός όμως που δεν ισχύει και οδήγησε στην σχετική φούσκα ακίνητων.

- **Διήγηση ιστοριών**

Αποτελούν αφηγήσεις που έχουν ως αποτέλεσμα την διαμόρφωση της εικόνας για το ποιο είμαστε εμείς και οι άλλοι. Η εξιστόρηση ιστοριών επηρέασε την σκέψη και την δράση ολόκληρων κοινωνιών. Οι ιστορίες όλου του κόσμου είναι βασισμένες σε λίγα και συγκεκριμένα πρότυπα, τα οποία καθορίζουν τον τρόπο σκέψης και είναι υπεύθυνα για την διαμόρφωση της κοινής γνώμης, τόσο της ζωή των απλών ανθρώπων αλλά και του επιχειρηματικού κόσμου. Αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την δημιουργία κλίματος αγελαίας συμπεριφοράς.

2.4 Θεωρία του Μαύρου κύκνου

Με βάση τον κύριο εκφραστή της συγκεκριμένης θεωρίας Taleb (2010), ο μαύρος κύκνος είναι το γεγονός για το οποίο δεν γνωρίζουμε πότε θα συμβεί, τις σημαντικές επιπτώσεις που θα έχει, θετικές ή και αρνητικές, καθώς και τέλος μετά την εμφάνιση του τα άτομα θα συμπεριφέρονται σαν να πιστεύουν ότι όλοι το περίμεναν. Όταν ξέσπασε η πρόσφατη κρίση κανείς δεν την περίμενε ενώ σε δεύτερο χρόνο, πολλοί ήταν αυτοί που θεωρήσαν ότι τα αίτια ήταν ορατά και την περίμεναν να εμφανιστεί.

Η θεωρία πήρε το όνομα της από το γεγονός ότι οι άνθρωποι μέσω των παρατηρήσεων είχαν διαπιστώσει ότι οι κύκνοι είχαν λευκό χρώμα μέχρι την στιγμή, όπου το 1697 ένας εξερευνητής ανακάλυψε ότι υπάρχουν και μαύροι. Η παρουσία του μαύρου κύκνου ανέτρεψε την έως τότε γνώση. Η εμφάνιση τους μπορεί να έχει είτε θετικές επιπτώσεις, όπως η ανακάλυψη των ηλεκτρονικών υπολογιστών, είτε αρνητικές όπως το κραχ της Wall Street το 1929.

Κεφάλαιο 3

Αναφορές της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής στον Αρχαίο κόσμο και την Φιλοσοφία

Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούμε σε αναφορές που εντοπίσαμε στον αρχαίο κόσμο και σχετίζονται άμεσα με σημαντικούς παράγοντες της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής που ευθύνονται για την εμφάνιση των κρίσεων. Αντικείμενο μας είναι έννοιες όπως η αλαζονεία, ο δανεισμός, η απληστία, ο φόβος, η συμπεριφορά της αγέλης, ο χρονικός ορίζοντας και η διαφθορά.

3.1 Αλαζονεία

Εταιρίες όπως οι Merrill Lynch, Citibank και Goldman Sachs αποδείχτηκε ότι ήταν υπερβολικά μεγάλες για να πτωχεύσουν. Η αλαζονική στάση των διοικήσεων των εταιριών, ώθησε σε ανάληψη υψηλών ρίσκων, γνωρίζοντας ότι αν απαιτηθεί θα ακολουθούσε κρατική διάσωση, όπως και έγινε. Αλαζονεία είναι το αίσθημα της υπεροψίας, όπου το άτομο θεωρεί τον εαυτό του ανώτερο από τους άλλους. Δεν είναι τυχαίο ότι περιλαμβάνεται στην λίστα των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων της καθολικής εκκλησίας, αμαρτήματα ικανά να καταδικάσουν την ψυχή του ανθρώπου.

Θα ξεκινήσουμε την εξέταση των πηγών αναφορικά με την αλαζονεία, με τον αρχαίο Έλληνα ιστορικό και βιογράφο Πλούταρχο (1995) ο οποίος αναφέρει «έτσι και η Τύχη

υψώνει για λίγο τους απαίδευτους και τους αμαθείς με πλούτη, δόξες ή αξιώματα και μόλις αυτοί σηκωθούν ψηλά, αμέσως τους δείχνει να πέφτουν» (σ. 73), θέλοντας με αυτό τον τρόπο να καταδείξει την σημασία του μέτρου και της ταπεινότητας. Επίσης, αναφέρει «δεν μπορείς να καταλάβεις το γερό και το ραγισμένο αγγείο ανάμεσα στα άδεια, αλλά αν τους ρίξεις υγρό, φαίνεται αυτό που τρέχει, έτσι και οι ραγισμένες ψυχές που δεν μπορούν να συγκρατήσουν την εξουσία τρέχουν προς τα έξω με την εκδήλωση των επιθυμιών της οργής, της αλαζονείας, της άγνοιας του σωστού» (σ. 73). Η αλαζονεία, εν προκειμένου είναι μια από τις εκδηλώσεις της άρρωστης ψυχής.

Ο αρχαίος Έλληνας μυθοποιός Αίσωπος (Κόλλιας, 2015) αναφέρεται στο συναίσθημα της αλαζονείας, μέσα από το μύθο του λυχναριού. Ο μύθος έχει ως θέμα σε ένα λυχνάρι, το οποίο καυχιόταν ότι έφεγγε περισσότερο και από τον Ήλιο. Μια ημέρα που φύσηξε δυνατός αέρας, το λυχνάρι έσβησε. Τότε ο ιδιόκτητης του υπενθύμισε, ότι το φως του Ήλιου δεν σβήνει ποτέ. Σε έναν άλλο μύθο του ιδίου, πρωταγωνιστικό ρόλο έχει η ουρά ενός φιδιού, η οποία επαναστάτησε εναντίον του κεφαλιού του και κάνοντας κακή χρήση της εξουσίας που απέκτησε, το έριξε σε ένα γκρεμό. Ο Αίσωπος, μέσω των μύθων, άφηνε να εννοηθεί, ότι η αλαζονεία τις περισσότερες φορές έχει καταστροφικά αποτελέσματα για τον άνθρωπο. Από τον χώρο της μυθολογίας επίσης μπορούμε να αντλήσουμε το μύθο του Δαίδαλου και του γιου του Ίκαρου. Βάσει του μύθου ο Δαίδαλος χρησιμοποιώντας κερί και πούπουλα έφτιαξε φτερά με την χρήση των οποίων, τόσο ο ίδιος όσο και ο γιος του θα μπορούσαν να πετάξουν. Ο Ίκαρος κυριευμένος από αλαζονεία, παράκουσε τις εντολές του πατέρα του και πέταξε σε μεγαλύτερο ύψος, με αποτέλεσμα να λιώσουν τα φτερά του και να βρει τραγικό θάνατο.

Ο Ιταλός στοχαστής και συγγραφέας Νικολό Μακιαβέλι (2011) με την σειρά του, πρότεινε ένα τρόπο αντιμετώπισης της αλαζονικής συμπεριφοράς αναφέροντας ότι «ασφαλέστερος και ολιγότερα σκανδαλώδης τρόπος να περιοριστεί η αλαζονεία κάποιου που ανήλθε στην εξουσία σε μια δημοκρατία είναι να τον προκαταλάβεις με τις μεθόδους που χρησιμοποίησε για να φτάσει σε αυτήν» (σ.27).

3.2 Δανεισμός

Σύμφωνα με τον Πλούταρχο (1995), «ο Πλάτων στους Νόμους, δεν επιτρέπει στους ανθρώπους να παίρνουν ξένο νερό από τους γείτονες τους, προτού σκάψουν στο δικό τους χωράφι, μέχρι να το βρουν άνυδρο» (σ.165). Όπως επίσης, «δεν θα έπρεπε όμως να υπάρχει νόμος και για τα χρήματα, για να μην δανείζονται οι άνθρωποι από άλλους και να μην κατευθύνονται προς ξένες πηγές, χωρίς προηγουμένως να έχουν ελέγξει στο σπίτι τους για δίκες τους δυνατότητες και να συγκεντρώσουν σαν από μικρά ρυάκια ότι τους είναι χρήσιμο και αναγκαίο; Τώρα όμως από τρυφηλότητα, τη μαλθακότητα και την υπερβολική σπατάλη τους δεν χρησιμοποιούν τα δικά τους, μολονότι έχουν, αλλά παίρνουν από άλλους με μεγάλο τόκο, χωρίς να το χρειάζονται» (σ.165).

Κατακρίνει τον δανεισμό, πιστεύοντας ότι η λύση στα όποια προβλήματα πρώτα θα πρέπει να αναζητείται στην καλύτερη διαχείριση των όσων εμείς διαθέτουμε. Ενώ θεωρεί τον δανεισμό και τον τόκο που τον συνοδεύει, απόρροια της σπατάλης και της κακοδιαχείρισης αναφέροντας «δανείσου από την δίκη σου τράπεζα' έχεις ποτήρια, αργυρούς δίσκους, πινάκια' ενεχυρίασε τα για τις ανάγκες σου. Η ωραία Αυλίδα ή η Τένεδος θα βάλουν στην θέση τους για στολισμό στο τραπέζι σου τα κεραμικά σκεύη, που είναι καθαρότερα από τα αργυρά. Δεν έχουν τη βαριά ανυπόφορη οσμή του τόκου, που λεκιάζει καθημερινά, σαν σκουριά, την υπερβολική σπατάλη σου» (σ.167). Είναι ιδιαίτερα επικριτικός, τόσο με τους δανειστές που δημιουργούν χρήμα από το πουθενά όσο και με τις ανάγκες των δανειζόμενων, οι οποίες τελικώς τους στερούν την ελευθέρια. «Έτσι κι εμείς, λοιπόν όταν οι ανάγκες μας πολιορκούν, τρόπον τινά, ας μη δεχτούμε τη φρουρά του εχθρικού δανειστή, κι ας μη δούμε τα υπάρχοντα μας να πουλιούνται ως δούλοι. Αντίθετα, ας διαφυλάξουμε την ελευθέρια μας, αφαιρώντας καθετί άχρηστο από το τραπέζι μας, από το κρεβάτι μας, από τα οχήματα μας, από τις καθημερινές μας δαπάνες, με την σκέψη πως θα το επιστρέψουμε πάλι, αν μας ευνοήσει η τύχη» (σ. 167).

Αναφέρεται στην δημιουργία του τόκου «ύστερα κοροϊδεύουν τους φυσικούς φιλοσόφους που λένε πως τίποτα δεν δημιουργείται εκ του μηδενός' στην περίπτωση των ανθρώπων τούτων ο τόκος γεννιέται από κάτι που ούτε υπάρχει ούτε υπήρχε» (σ.173). Αποθαρρύνει τον άνθρωπο από το να δανειστεί καθώς θεωρεί ότι «Έχεις χρήματα; Μη δανείζεσαι, αφού δεν έχεις ανάγκη. Δεν έχεις χρήματα; Μη δανείζεσαι, γιατί δεν θα μπορείς να τα ξεπληρώσεις» (σ.175). Σχετικά με την προσθήκη του τόκου και την επιβάρυνση που προκύπτει για τον δανειζόμενο αναφέρει «δεν μπορώ να κουβαλήσω τη γίδα, φορτώστε

μου το βόδι» (σ.177). Θεωρεί ότι ο δανεισμός αποτελεί πλήγμα για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια καθώς «ενώ δεν μπορείς να σηκώσεις τη φτώχεια σου, φορτώνεσαι από πάνω τον δανειστή, φορτίο δυσβάστακτο και για τον πλούσιο. Τίποτα από αυτά δεν είναι πιο εξευτελιστικό ή πιο στενάχωρο από το να ακούς να σου λένε Εξόφλησε το χρέος σου» (σ.177). Ενώ θεωρεί ότι δεν είναι εύκολη η απαλλαγή από τον δανεισμό «όποιος μια φορά εμπλακεί, παραμένει ισόβιος οφειλέτης, αλλάζοντας τον ένα μετά τον άλλο τους αναβάτες, όπως το άλογο που του φοράνε χαλινάρι» (σ.181).

Ο Επίκουρος (1994), μαθητής του Δημοκρίτου και του Πλάτωνα και ιδρυτής του Κήπου των Αθηνών, ενός εκ των κυρίων ρευμάτων που διαμορφώσαν την Ελληνιστική φιλοσοφία, τόνιζε την σημασία της αυτάρκειας και την ευχαρίστηση που την συνοδεύει αναφέροντας «και την αυτάρκεια τη θεωρούμε μεγάλο αγαθό όχι για να χρησιμοποιούμε πάντοτε τα λίγα, αλλά για να αρκούμαστε στα λίγα αν δεν έχουμε πολλά, με πλήρη πεποίθηση ότι με μεγάλη ευχαρίστηση απολαμβάνουν την πολυτέλεια αυτοί που την έχουν ελάχιστα ανάγκη και ότι κάθε τι φυσικό είναι ευκολοπόριστο, ενώ το περιττό δυσκολοπόριστο. Και τα λιτά γεύματα δίνουν την ίδια ευχαρίστηση με τα πολυτελή δείπνα εφόσον εξαλείφουν τελείως όλο τον πόνο που προέρχεται από την έλλειψη» (σ.163).

Αλλά και ο Αριστοτέλης (Πολιτικά 1258 β, 2) παρουσιάζει την τοκογλυφία μισητή αλλά και τον τόκο ως κάτι αφύσικο «γι' αυτό πολύ εύλογα η τοκογλυφία είναι μισητή, επειδή το κέρδος προέρχεται από το ίδιο το νόμισμα κι όχι από τη χρήση, για την οποία προορίστηκε. Ενώ επινοήθηκε για χάρη της συναλλαγής, το νόμισμα πολλαπλασιάζεται από τον τόκο (γι' αυτό άλλωστε και ο τόκος ονομάστηκε έτσι γιατί όπως τα γεννήματα είναι όμοια με τους γεννήτορες τους, έτσι και ο τόκος είναι γέννημα χρημάτων από χρήματα). Επομένως απ' όλους τους τρόπους απόκτησης πλούτου βασικά αυτός είναι ο πιο αφύσικος».

Στο θέμα αναφέρθηκε και ο Αίσωπος (Μαυρόπουλος, 2005) με τον μύθο του γιδοβοσκού. Ένας γιδοβοσκός σε περίοδο κακοκαιρίας, οδήγησε τα κατσίκια του σε ένα ακατοίκητο σπήλαιο. Εκεί βρήκε πιο καλές άγριες κατσίκες και έτσι εγκατέλειψε τις δικές του. Όταν έφτιαξε ο καιρός τα άγρια έφυγαν προς το βουνό και έμεινε χωρίς ζώα. Ο γιδοβοσκός δεν αρκέστηκε στα δικά του ζώα αλλά πίστεψε εσφαλμένα ότι με τα ξένα η ζωή του θα γινόταν καλύτερη.

Τέλος, ο Έλληνας στωικός φιλόσοφος Επίκτητος (2003) ανέφερε «*πάψτε να κάνετε τους εαυτούς σας δούλους, πρώτα των πραγμάτων, και μετά, εξαιτίας τους, και των ανθρώπων που μπορούν να σας τα δώσουν αλλά και να σας τα πάρουν*» (σ.161).

3.3 Απληστία

Είναι το αίσθημα της πλεονεξίας, όπου το άτομο δεν ικανοποιείται με αυτά που κατέχει. Ο Πάπας Βενέδικτος στο χριστιανικό του μήνυμα το 2008 ανέφερε ότι αν οι άνθρωποι επιδιώκουν μόνο το προσωπικό τους συμφέρον ο κόσμος μας θα καταρρεύσει, ενώ όταν ο Dalai Lama ερωτήθηκε για την πραγματική αιτία της κρίσης απάντησε ότι ήταν η κερδοσκοπία και η απληστία. Επίσης η απληστία περιλαμβάνεται στην λίστα των επτά θανάσιμων αμαρτημάτων της καθολικής εκκλησίας. Τέλος, το κοράνι (64.16, <https://quod.lib.umich.edu/cgi/k/koran/koran-idx?type=DIV0&byte=881746>) αναφέρει ότι είναι επιτυχημένος αυτός του οποίου η ψυχή δεν είναι κυριευμένη από αλαζονεία.

Ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος και πολυεπιστήμονας Αριστοτέλης κατακρίνει την απληστία λέγοντας «*η φτώχεια είναι έλλειψη πολλών πραγμάτων και η απληστία όλων*». Ο Γερμανός φιλόσοφος Σοπενχάουερ θέλοντας να τονίσει και αυτός με την σειρά του το μάταιο της συνεχής απόκτησης υλικών αγαθών ανέφερε ότι «*η συνεχής επιδίωξη της απόκτησης και της κατανάλωσης υλικών αγαθών είναι όπως το νερό της θάλασσας . Όσο περισσότερο πίνεις , τόσο πιο πολύ δίψας*» (Μπουραντάς, 2015, σ.53). Ενώ για να φανερώσει την σύνδεση μεταξύ της απληστίας και του εγωισμού «*Ότι αντιτίθεται στις προσπάθειες του εγωισμού του, ξυπνάει μέσα του την οργή και το μίσος, το θεωρεί εχθρικό ,και ενστικτωδώς προσπαθεί να το καταστρέψει. Αν είναι εφικτό θέλει να τα απολαμβάνει όλα, να τα κατέχει όλα επειδή όμως κάτι τέτοιο είναι εξωπραγματικό, θέλει τουλάχιστον να τα ελέγχει όλα. Όλα για εμένα και τίποτα για τους άλλους είναι το σύνθημα του. Ο εγωισμός είναι τεράστιος ` σκιάζει ολόκληρη την ανθρωπότητα*» (Σοπενχάουερ, 2012, σ.23).

Επίσης, ο Αίσωπος μέσω των μύθων του αναφέρθηκε στην απληστία. Σε έναν από τους μύθους του συναντάμε έναν τόνο ο οποίος καμάρωνε τον εαυτό του και θαύμαζε την ράχη και την ούρα του. Μέχρι την στιγμή που ένα δελφίνι ξεκίνησε να το κυνηγά. Χωρίς να το καταλάβουν και τα δυο βρέθηκαν στην στεριά, οδηγημένα από την απληστία και την υπερηφάνεια (Κόλλιας, 2015). Σε κάποιον άλλο μύθο ένα πεινασμένο λιοντάρι είδε ένα λαγό και σκέφτηκε να τον κυνηγήσει. Ξαφνικά όμως άλλαξε προορισμό, όταν είδε ένα

ελάφι χωρίς όμως να καταφέρει να το φτάσει. Έτσι λόγω της απληστίας έχασε και το ελάφι και το λαγό (Κόλλιας, 2015). Σε κάποιο άλλο μύθο, γίνεται αναφορά σε μια σκυλίτσα που είχε στο στόμα της ένα κομμάτι κρέας ενώ περνούσε ένα ποτάμι. Όταν είδε την σκιά της στο νερό νόμιζε ότι ήταν άλλη σκυλίτσα με μεγαλύτερο κομμάτι κρέας (Κόλλιας, 2015). Έτσι εξαιτίας της απληστίας άφησε το δικό της και πήγε να πάρει το κρέας της άλλης, με αποτέλεσμα να χάσει και τα δυο και αυτό που δεν υπήρχε, αλλά και αυτό που είχε. Τέλος ο μύθος του φιλάργυρου ανθρώπου, αναφέρεται σε κάποιον που έτρωγε μόνο ξερό ψωμί προκειμένου όλα του τα χρήματα να τα επενδύσει στην αγορά ενός σβόλου χρυσαφιού, τον οποίο και έθαψε στο χωράφι του. Όταν τον έκλειψαν τον ρώτησαν γιατί θρηνεί, αφού και όταν είχε τον σβόλο θαμμένος ήταν (Κόλλιας, 2015). Από τον χώρο της μυθολογίας επίσης μπορούμε να αναφερθούμε στον γνωστό μύθο του Μίδα, ο οποίος κυριευμένος από απληστία ζήτησε από τους θεούς να μετατρέπεται σε χρυσαφί ότι άγγιζε. Οι θεοί τον άκουσαν και εκτέλεσαν την επιθυμία του. Το αποτέλεσμα ήταν ότι δεν μπορούσε ούτε να φάει, καθώς και το φαγητό μετατρέποταν σε χρυσαφί. Έτσι ζήτησε από τον Διόνυσο να τον απαλλάξει από αυτή την τελικά κατάρρα.

Στην πραγματεία Τάο Τε Τσινγκ του κινέζου φιλοσόφου Λάο Τσε για να καταδείξει την ψυχική αναταραχή που φέρνει η απληστία αναφέρεται *«Κυνήγα το χρήμα και την ασφάλεια και η καρδιά σου δεν θα χαλαρώσει ποτέ»* (Μίτσελ, 2003, σ9). Ενώ παρουσίαζε την μεγάλη σημασία της αυτάρκειας *«ικανοποιήσου με αυτά που έχεις· χαροποιήσου με τα πράγματα όπως έχουν. Όταν αντιληφθείς ότι τίποτα δεν λείπει ο κόσμος όλος σου ανήκει»* (Μίτσελ, 2003, σ44). Στα Χρυσά έπη, ένα κείμενο που παρουσιάζει την διδασκαλία των πυθαγορείων αναφέρονται στον αυτοσεβασμό και το πως αυτός επηρεάζεται από την απληστία *«μάθε να συγκρατείς την τάση για την λαιμαργία. Και ποτέ μην κανείς κάτι αισχρό με άλλον ή και μόνος γιατί πρώτα πρέπει να σέβεσαι τον εαυτό σου»* (Γκάθρι, 1995, σ249). Επίσης, επισημαίνεται η φθαρτότητα των υλικών αγαθών *«μην ξεχνάς ότι όλοι οι άνθρωποι πεθαίνουν ενώ τα αποκτήματα άλλοτε έρχονται και άλλοτε χάνονται»* (σ.249).

Ακόμα και στωικοί φιλόσοφοι όπως ο Σέξτος, ανιψιός του Πλούταρχου και δάσκαλος του Μάρκου Αυρήλιου, αναφέρει *«Η ζωή του φιλάργυρου μοιάζει με επικήδειο γεύμα παρόλα που έχει όλα τα επιθυμητά στοιχεία, κανένας δεν χαίρεται».* (Γκάθρι, 1995, σ.241). Ενώ ο μεγάλος Έλληνας φιλόσοφος και μαθηματικός Πυθαγόρας, ανέφερε ότι η αλαζονεία αποτελεί προθάλαμο της καταστροφής καθώς *«στις πόλεις μπαίνει πρώτα η πολυτέλεια, ύστερα ο κορεσμός έπειτα η ακολασία και τέλος η καταστροφή»* (Γκάθρι, 1995, σ.242).

Ένας από τους επτά σοφούς ο Πιττακός ανέφερε «*άπληστο το κέρδος*» (Λυπουρλής, 2009, σ.49) δηλαδή ότι το κέρδος γεννάει την απληστία. Ο Επίκουρος ανέφερε σχετικά με την αυτάρκεια και την απληστία *αν θέλεις να κυβερνάς τη ζωή σου σύμφωνα με την ανθρώπινη λογική, μάθε πως πραγματικός πλούτος σημαίνει το να αρκούμαστε στα λίγα* (Αβραμίδης, 2000, σ. 193) όπως και «για όποιον δεν είναι αρκετό το λίγο, τίποτα δεν είναι αρκετό» καθώς και το ότι «*η αυτάρκεια είναι ο μεγαλύτερος πλούτος*». Επίσης ανέφερε ότι «*ευτυχία δεν είναι να κατέχεις πολλά πράγματα, αλλά να έχεις λίγες επιθυμίες*» (Μπουραντάς 2015, σ.52). Ο Ρωμαίος ποιητής και επικουρικός φιλόσοφος Λουκρήτιος για να καταδείξει την μη αναγκαιότητα της πολυτέλειας που γεννά η απληστία αναφέρει ότι «*ο καυτός πυρετός δεν αφήνει γρηγορότερο το κορμί που ξαπλώνει πάνω σε κεντητά στρώματα και σε άλικες πορφύρες, από ότι το κορμί που είναι ξαπλωμένο σε φτωχικό στρωσίδι*». Όπως και ότι «*ο πλούτος που μας αρκεί ώστε να ζούμε σύμφωνα με την φύση, έχει τα όρια του και αποκτάται εύκολα. Ενώ ο πλούτος που αποζητά η ανθρώπινη ματαιοδοξία, χάνεται στο άπειρο*» (Επίκουρος, 1994 σ.171).

Ο Ξενοφών (χ.χ.) αναφερόμενος στον Σωκράτη «*πιστεύω Σωκράτη, ότι ο άνδρας που αγαπάει τις τιμές υπερέχει από τον φιλοκερδή, γιατί για τον έπαινο και τις τιμές θέλει μόνο να κοπιάσει όπου παραστεί η ανάγκη πρόθυμα εκτίθεται σε κινδύνους και απέχει από άτιμα κέρδη*» (σ.189). Ο Σωκράτης για να τονιστεί τι είναι πραγματικά αναγκαίο για τον άνθρωπο, βλέποντας κάποια πολυτελή εμπορεύματα που ήταν απλωμένα για πούλημα είχε πει «*πόσα πράγματα λοιπόν υπάρχουν που δεν τα έχω ανάγκη!*» (Σοπενχάουερ, 2009, σ.31).

Ο Μαχάτμα Γκάντι, Ινδός πολιτικός και στοχαστής, δίνει την απάντηση στην απληστία «*αν αντικαταστήσουμε την απληστία με την αγάπη, όλα θα μουν στην θέση τους*» (2009, σ.91), χωρίς να κατηγορεί όμως την συσσώρευση του πλούτου. «*Είναι καλό να υπάρχει συσσώρευση πλούτου, αλλά για όλους και όχι για μερικούς*» (σ.89) και «*ο θεός δεν συσσωρεύει τίποτα για την επόμενη ημέρα· δημιουργεί μόνο ότι είναι απολύτως αναγκαίο για το παρόν*» (σ.101) όπως και «*το κεφάλαιο δεν είναι από μόνο του κάτι κακό είναι η κακή χρησιμοποίηση του που το καθιστά βλαβερό*» (σ.118). Μια άποψη σύμφωνη με τον Αριστοτέλη που πίστευε ότι ο τρόπος απόκτησης, ήταν αυτός που δημιουργεί τα προβλήματα. Η ανατολική φιλοσοφία μέσω του Κομφούκιου, δείχνει την σωστή οδό που ακολουθεί ο άριστος και την στάση που πρέπει να κρατά απέναντι στην αλαζονεία «*ακολουθώντας την οδό ο άριστος φροντίζει πάνω από όλα για τρία πράγματα: οι κινήσεις*

και οι τρόποι του, μακριά όσο γίνεται από την βία και την αλαζονεία η έκφραση στο πρόσωπο του, κοντά όσο γίνεται στην ειλικρινιά τα λόγια και ο τόνος του, μακριά όσο γίνεται από την χυδαιότητα και την ψευτιά» (2016, σ.162).

Στον αντίποδα υπάρχουν και φωνές που δεν δαιμονολογούν το αίσθημα της απληστίας αλλά αντιθέτως το θεωρούν δημιουργικό, καθώς συντελεί στην και θεωρούν ότι το πρόβλημα προκαλείται από την απουσία κανόνων που θα βοηθούν την ομαλή λειτουργία του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ο Adam Smith (1904) ασχολήθηκε με το θέμα αυτό για να εξηγήσει τον ρόλο των κινήτρων, στις οικονομικές ανταλλαγές στην αγορά. Κατέληξε στο συμπέρασμα πως το μόνο αντικειμενικό κριτήριο είναι η επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος. Ανέφερε στο βιβλίο του Ο Πλούτος των Εθνών ότι *«δεν είναι λόγω της καλοσύνης του χασάπη, του ζυθοποιού ή του φούρναρη που αναμένουμε το βραδινό μας, αλλά λόγω της επιδίωξης από αυτούς του δικού τους συμφέροντος. Αναφερόμαστε όχι στον ανθρωπισμό τους, αλλά στην αγάπη προς τον ίδιο τον εαυτό τους»*. Η απάντηση στην απληστία είναι ο αλτρουισμός δηλαδή να δίνεις στους άλλους .

3.4 Φόβος

Ο Αίσωπος (Κόλλιας, 2015) σε κάποιον από τους μύθους του, ανέφερε ένα αγριογούρουνο το οποίο στεκόταν μπροστά από ένα δέντρο και ακόνιζε τα δόντια του. Όταν τον ρώτησε η αλεπού γιατί το έκανε της απάντησε ότι στην περίπτωση που θα πρόκυπτε κίνδυνος θα ήταν έτοιμος. Με αυτό τον τρόπο το αίσθημά του φόβου αποδείχτηκε ζωτικής σημασίας για το άτομο. Επίσης σύμφωνα με τον Ξενοφώντα (χ.χ.) *«από όλες τις συμφορές, ο φόβος καταπιέζει περισσότερο τις ψυχές των ανθρώπων»*. Επίσης έλεγε *«καλύτερα να πεθάνεις μια φορά παρά να τρέμεις από το φόβο σου μια ζωή»* καθώς δεν είναι λίγες οι φορές που ο φόβος ενδεχόμενης αποτυχίας με στερεί ακόμα και την προσπάθεια. Ο Σενέκας εντόπισε την αιτία του φόβου *«η αιτία του φόβου είναι η άγνοια»*. Ενώ ο Πλάτωνας θεωρούσε πως η αιτία του φόβου ήταν η αναμονή του κακού. Τέλος ο Κομφούκιος *« Ο Μεγάλος Άντρας ούτε ανησυχεί, ούτε φοβάται»*.

3.5 Συμπεριφορά της αγέλης

Ο Μακιαβέλλι (2009) αναφέρει ότι οι άνθρωποι πάντα ακολουθούν τα βήματα των άλλων και λειτουργούν στα θέματα τους μέσω της μίμησης για να τονίσει τα καταστροφικά αποτελέσματα της κοινής γνώμης και για να δείξει το πώς αυτή δημιουργείται. Ανέφερε ότι *«ο όχλος περιπλανημένος από απατηλά οφέλη επιζητεί συχνά την καταστροφή του και συγκινείται εύκολα από λαμπρές ελπίδες και απερίσκεπτες υποσχέσεις»*. Ο Πυθαγόρας με την σειρά του αναφέρει *«μην βαδίζεις στις λεωφόρους»* (Γκάρθι, 1995, σ.244), δηλαδή μην ακολουθήσει τις γνώμες των πολλών.

Ο Επίκουρος κατακρίνει την τάση υιοθέτησης της γνώμης των πολλών λέγοντας *«ποτέ δεν επιθύμησα να γίνω αρεστός στους πολλούς. Αφενός, δεν κάθισα να μάθω τι αρέσει στους πολλούς· κι αφετέρου, τα όσα ήξερα εγώ βρίσκονταν μακριά από την δική τους αντίληψη»* (Αβραμίδης, 2000, σ.37). Ενώ ο Σενέκας από την πλευρά του δίνει ως απάντηση την επιστροφή στην απλότητα και τις φυσικές ανάγκες *«αν ζεις σύμφωνα με την φύση, δεν θα είσαι ποτέ φτωχός. Αν ζεις σύμφωνα με ότι πιστεύουν οι πολλοί δεν θα είσαι ποτέ πλούσιος»* (Livingstone, 2001, σ.49). Ενώ επέκρινε τις επιλογές της πλειοψηφίας *«τα ανθρωπινά δεν είναι τόσο άψογα διευθετημένα, ώστε τα καλύτερα πράγματα να αρέσουν στην πλειοψηφία ο όχλος είναι η πιστοποίηση της χειρότερης επιλογής»* (Σενέκας, 2011, σ.31) και *«το παράδειγμα των άλλων μας καταστρέφει· η αποδέσμευση από το πλήθος είναι σωτηρία»*. Θεώρησε ότι ο καθένας πρέπει να ακολουθεί την δική του προσωπική πορεία και *«δεν θα πρέπει να παίρνουμε σαν τα πρόβατα την γραμμή του κοπαδιού που προηγείται, ταξιδεύοντας έτσι πάνω στον δρόμο που βάζουν όλοι, αλλά πάνω στον δόμο που οφείλουμε να βαδίσουμε»* (Σενέκας, 2011, σ.29). Ενώ θεωρεί καταστροφική την συγκεκριμένη πορεία αναφέροντας *«με το να ακολουθούμε τόσους πολλούς ζούμε στην ουσία όχι με τους κανόνες της λογικής, αλλά της μίμησης. Το αποτέλεσμα είναι πως ο ένας μετά τον άλλο συσσωρεύονται ο άνθρωποί που οδεύουν ολοταχώς προς την καταστροφή»* (σ.29).

3.6 Χρονικός ορίζοντας

Οι άνθρωποι αποφασίζουν βάσει των δεδομένων της πρόσφατης χρονικής περιόδου και κοιτώντας μόνο το άμεσο μέλλον. Αυτή η συμπεριφορά είχε ως αποτέλεσμα στον χώρο της οικονομίας για παράδειγμα τα άτομα να καταναλώσουν και να μην αποταμιεύουν και οι επιχειρήσεις να επενδύουν ριψοκίνδυνα πέρα των δυνατοτήτων τους.

Ο Αίσωπος (Κόλλιας, 2015) ασχολήθηκε με το φαινόμενο κατακρίνοντας το βραχυχρόνιο κέρδος με τον μύθο της χήνας με τα χρυσά αυγά. Ο Ερμής χάρισε σε κάποιον μια χήνα που γεννούσε χρυσά αυγά. Αυτός επειδή δεν μπορούσε να περιμένει την ωφέλεια που θα ερχόταν σταδιακά έσφαξε την χήνα για να πάρει όλα τα αυγά. Συνεπώς, η βιασύνη για το εύκολο κέρδος δεν είναι ο καλύτερος σύμβουλος. Επίσης, το ίδιο συμβαίνει και στον μύθο των ψαράδων (Μαυρόπουλος, 2005), όπου διδάσκει την υπομονή για την εξασφάλιση μακροχρόνιων κερδών. Όταν ψαράδες τράβηξαν τα δίχτυα τους διαπίστωσαν ότι τα ψάρια που είχαν πιάσει ήταν λίγα και είχαν πιάσει πολλές πέτρες και αμέσως στεναχωρήθηκαν. Ο σοφός της παρέας τους είπε ότι η λύπη είναι η αδελφή της χαράς άρα θα έπρεπε να τα περιμένουν και αυτά.

3.7 Διαφθορά

Αναφέρει ο Θαλής θέλοντας να καταδείξει τον ορθό δρόμο «να μην πλουτίζεις με άσχημο τρόπο» (Λυπουρλής, 2009, σ.28). Ενώ ο Κομφούκιος αναφέρεται στο εφήμερο όσων αγαθών αποκτήθηκαν μέσω της αδικίας «*λιτό φαγητό, σκέτο νερό, το διπλωμένο μπράτσο μου για το μαξιλάρι μπορώ και χαίρομαι με αυτά. Τα πλούτη και οι τιμές που αποκτήθηκαν με αδικία, είναι για μένα σύννεφα που έρχονται και φεύγουν*» (Κομφούκιος, 2016, σ.158) Τέλος, ο Βίαντας αποζητά την αποδέσμευση της αξίας του ανθρώπου από τα υλικά που αυτός κατέχει «*μην επαινείς τον πλούσιο αν είναι άνθρωπος χωρίς αξία*» (Λυπουρλής, 2009, σ.56). Σύμφωνα με τον Λάο Τσε (2003), ο οποίος προσπαθεί να επαναπροσδιορίσει τις προτεραιότητες του ατόμου «*αν υπερεκτιμάς τα υλικά αγαθά οι άνθρωποι αρχίζουν και κλέβουν*» (σ.3). Συνεπώς, η εκτίμηση της μάζας για πλούτη ενδεχομένως είναι η γενεσιουργός αιτία της διαφθοράς και της απάτης. Η Πυθία συμβούλεψε τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας «*να μάχεσαι με αργυρές λόγχες (εννοώντας να δωροδοκείς) και θα κερδίσεις όλες τις μάχες*». Τέλος, ένας από τους επτά σοφούς της αρχαιότητας, ο Χίλωνας, ανέφερε ότι θα πρέπει «*να προτιμάς την ζημία παρά το αισχρο κέρδος, καθώς το ένα θα σε στενοχωρήσει μόνο μια φορά ενώ το άλλο θα σε στενοχωρήσει παντοτινά*» (Λυπουρλής, 2015, σ.193).

Κεφάλαιο 4

Αρχές διοίκησης για την αντιμετώπιση των κρίσεων από τον Αρχαίο κόσμο και την Φιλοσοφία

Είναι πολύ σημαντικό να αναφερθούμε στις αξίες που εντοπίζονται στις αρχές διοίκησης ανθρωπίνων πόρων και είναι αποτελεσματικές για την διαχείριση των οικονομικών κρίσεων. Οι αξίες άλλωστε καθορίζουν το τι είναι σωστό και τι όχι, συνεπώς προσδιορίζουν την συμπεριφορά και την στάση μας απέναντι στα πράγματα. Είναι εύκολα κατανοητό ότι αν δεν έχουμε αξίες θα υιοθετούμε τις αξίες και την συμπεριφορά των άλλων, μέσω της μίμησης –πλύση εγκεφάλου από το περιβάλλον μας ή τα ΜΜΕ.

4.1 Δικαιοσύνη

Σύμφωνα με τον Πυθαγόρα, αστρολάβος των πράξεων μας θα πρέπει να είναι το δίκαιο «να είσαι δίκαιος στα έργα και στα λόγια και μην αφήνεις τον εαυτό σου να δρα αλόγιστα» (Γκάθρι, 1995, σ.249) Ο Κομφούκιος θεωρεί σημαντικότερο το δίκαιο έναντι του όποιου κέρδους «όποιος μπροστά στο κέρδος σκεφτεί το δίκαιο αυτός μπορεί να θεωρείται ολοκληρωμένος» (Κομφούκιος, 2016, σ.193), ενώ θεωρεί ότι η απόκτηση της δικαιοσύνης αποτελεί δείγμα ανωτερότητας καθώς «ο ανώτερος άνθρωπος σκέφτεται μόνο την δικαιοσύνη. Ο κατώτερος άνθρωπος σκέφτεται μόνο τα συμφέροντα του». Ο Ζήνων από τους Στωικούς διέκρινε τέσσερις βασικές αρετές, μία εκ των οποίων είναι η δικαιοσύνη, η απόδοση δηλαδή αξίας στο καθετί όπως ταιριάζει (Κούρφαλη, 2013, σ.26). Ο Ρωμαίος

ρήτορας Κικέρων θεωρεί ότι «περισσότεροι νόμοι, λιγότερη δικαιοσύνη», θέλοντας έτσι να συσχετίσει την πολυπλοκότητα του συστήματος απονομής δικαιοσύνης με την μη απόδοση της φέρνοντας αναπόφευκτα στην σκέψη μας, την μη απόδοση ευθυνών στους υπευθύνους της κρίσης, αποτέλεσμα της πολυπλοκότητάς του χρηματοοικονομικού συστήματος.

4.2 Εμπιστοσύνη

Εμπιστοσύνη είναι η απαραίτητη συνθήκη για την ειλικρινή επικοινωνία μεταξύ δύο ατόμων καθώς αποτελεί την βάση μιας σχέσης που διαρκεί στο χρόνο. Ο Αίσωπος εστίασε στο θέμα της εμπιστοσύνης, μέσω του μύθου (Κόλλιας, 2015) ενός βοσκού, ο οποίος θέλοντας να πειράξει τους συγχωριανούς του, είπε ψέματα ότι λύκοι κατασπάραξαν τα πρόβατα του και εκείνοι έτρεξαν να τον βοηθήσουν. Το έκανε και δεύτερη φορά με το ίδιο αποτέλεσμα. Όταν τελικά όμως έφτασαν οι λύκοι και έφαγαν το κοπάδι κανείς δεν πήγε να βοηθήσει. Είχε πει τόσες φορές ψέματα, ώστε την μια φορά που είπε την αλήθεια κανείς δεν τον πίστεψε. Όπως και στον μύθο του ποντικού και του βάτραχου (Κόλλιας, 2015). Ο βάτραχος είπε στον ποντικό να δέσει το πόδι του με το δικό του με σπάγκο για να μην πνιγεί και να πάνε βόλτα στην λίμνη. Ο ποντικός τον εμπιστεύτηκε και ο κακοπροαίρετος βάτραχος έκανε μια μεγάλη βουτιά και τράβηξε μαζί του τον ποντικό ο οποίος και πνίγηκε. Εκείνη την στιγμή όμως πέρασε ένα γεράκι άρπαξε τον ποντικό αλλά μαζί του και τον βάτραχο. Τέλος, αναφέρουμε τον μύθο του αστρολόγου, ο οποίος ενώ κοίταζε τα άστρα έπεσε μέσα σε ένα πηγάδι. Συνεπώς, ενώ όλοι τον εμπιστεύονταν ότι μπορούσε να γνώριζε το μέλλον, διαψεύστηκε καθώς δεν μπορούσε να προβλέψει το δικό του.

Ο Νίτσε Φρίντριχ με την σειρά του τονίζει τις μακροχρόνιες συνέπειες της απώλειας της εμπιστοσύνης «δεν θυμώνω που μου είπες ψέματα, αλλά επειδή από εδώ και πέρα δεν μπορώ να σε πιστεύω» (Μπουραντάς, 2015, σ.253). Η έλλειψη αξιοπιστίας στις εκτιμήσεις των οίκων αξιολόγησης ήταν το αποτέλεσμα της έλλειψης εμπιστοσύνης.

4.3 Αυτογνωσία και αυτοέλεγχος

Είναι γεγονός ότι αν δεν γνωρίζουμε τον εαυτό μας και τι είναι αυτό που επιθυμούμε πραγματικά, ότι θα μας πηγαίνει η ζωή όπου αυτή θέλει. Σύμφωνα με τον Κομφούκιο «αν δεν μπορεί όμως να διορθώσει τον εαυτό του, πώς να διορθώσει τους άλλους;» (Κομφούκιος, 2016, σ.188). Συνεπώς, πρώτα θα πρέπει να ξεκινάμε από τον εαυτό μας πριν περάσουμε στους άλλους. Ο Χίλωνας από την δική του πλευρά, δίνει τον ορισμό της αυτογνωσίας «γνώθι σ' αυτόν που σημαίνει κοίταξε να γνωρίσεις τον εαυτό σου» (Λυπουρλής, 2009, σ.43).

Στην ανατολική φιλοσοφία ο Λάο Τσε (2003) δείχνει τον δρόμο προς την αυτογνωσία «αν κοιτάξεις προς τους άλλους για ολοκλήρωση δεν θα ολοκληρωθείς ποτέ αληθινά» (σ.44) και «το να μην γνωρίζεις είναι αληθινή γνώση να υποθέτεις ότι γνωρίζεις είναι αρρώστια» (σ.71). Όπως επίσης την παραλληλίζει με την φώτιση «το να ξέρεις τους άλλους είναι σοφία το να ξέρεις τον εαυτό σου είναι φώτιση» (Μπουραντάς, 2015, σ.29). Τονίζει ότι η ανακάλυψη του εαυτού μας είναι καθοριστικής σημασίας πριν από κάθε μας ενέργεια «θέλοντας να μεταρρυθμίσεις τον κόσμο χωρίς να ανακαλύψεις τον πραγματικό σου εαυτό είναι σαν να προσπαθείς να καλύψεις τον κόσμο με δέρμα για να αποφύγεις τον πόνο από το περπάτημα στις πέτρες και στα αγκάθια. Είναι ευκολότερο να φόρας παπούτσια» (Τσε, 2003, σ.29). Επίσης, ο ίδιος αποδεσμεύει την αγάπη για τον εαυτό μας από τα πλούτη «αν η ευτυχία σου στηρίζεται στα χρήματα, δεν θα είσαι ποτέ ευτυχής με τον εαυτό σου» (σ.44). Τέλος, ο Αυρήλιος (2008) προτρέπει «σκάβε μέσα σου· μέσα σου είναι η πηγή του καλού και θα αναβλύζει πάντα αν πάντα την αναζητείς», όπως επίσης «συγκεντρώσου στον εαυτό σου» (σ.183). Ο Πυθαγόρας (Γκάθρι, 1995) προέτρεπε στους μαθητές τους στα πλαίσια του αυτοελέγχου πριν κοιμηθούν, να φέρνουν στην μνήμη τους τι έκαναν, ποια ήταν τα λάθη τους και τι ξέχασαν να κάνουν ώστε να κρίνουν τον εαυτό τους.

Ο Αίσιωπος θέλοντας να δείξει ότι ο άνθρωπος πρέπει να εστιάζει κυρίως στον εαυτό του και να μην ασχολείται με τους άλλους αναφέρθηκε στον Προμηθέα, ο οποίος όταν έπλασε τους ανθρώπους τους κρέμασε δύο ταγάρια το ένα με τα κακά μπροστά και το ένα με τα δικά τους πίσω τους (Κόλλιας, 2015). Ενώ ο Επίκτητος πίστευε ότι θα πρέπει να παρατηρούμε τον εαυτό μας για να γίνουμε καλύτεροι (Livingstone, 2001). Ενώ ο Αριστοτέλης την θεωρούσε πηγή σοφίας «η γνώση του εαυτού μας είναι η αρχή της όλης σοφίας» (Μπουραντάς, 2015, σ.27). Ο Σωκράτης ανέφερε την αυτορρύθμιση, ως

αποτέλεσμα την αυτογνωσίας «εκείνος που περισσότερο μοιάζει με θεό είναι εκείνος που δεν εξαρτάται από τίποτα». Η αυτογνωσία δεν αποτελεί μια εύκολη διαδικασία καθώς μπορεί να μας φέρει αντιμέτωπους με ανεξέλεγκτες καταστάσεις. Σύμφωνα με τον Γκαίτε «γνώθι σαυτόν; Αν γνώριζα τον εαυτό μου, θα το έβαζα στα πόδια».

4.4 Ηθική

Η ηθική είναι αναπόσπαστο κομμάτι για την εύρυθμη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς. Ο Adam Smith (1790) ξεκαθάρισε ότι η οικονομική ανάπτυξη βασίζεται στην ηθική. Σύμφωνα με τον ίδιο, «ο άνθρωπος πρέπει να θεωρεί τον εαυτό του, όχι ως κάτι χωρισμένο και αποκομμένο, αλλά ως πολίτη του κόσμου, μέλος της φύσης ο οποίος θα είναι πρόθυμος να θυσιάσει το μικρό προσωπικό του συμφέρον».

Η έλλειψη ηθικής χαρακτήρισε μέρος των πιστωτών που βάσει του Stiglitz (2003) αγνόησαν τις όποιες συνέπειες και όπως δεν θα εξέδιδαν πιστωτική κάρτα σε ένα παιδί έτσι δεν θα έπρεπε να δώσουν δάνεια σε άτομα τα οποία ήξεραν ότι δεν θα μπορούσαν να αποπληρώσουν. Σύμφωνα με τον Κομφούκιο (2016), η ηθική θα πρέπει να είναι ο οδηγός μας «αν η χώρα ακολουθεί την οδό, εισπράττει τον μισθό σου· αν η χώρα δεν ακολουθεί την οδό και εισπράττει τον μισθό σου, είναι ντροπή» (σ.192). Επίσης, «όποιος κυβέρνα μέσω της αρετής είναι σαν τον πολικό αστέρα· ακίνητος στην θέση του και γύρω του πλανώνται τα άλλα αστέρια». (σ.136). Ενώ ο Σοπενχάουερ (2012) την θεωρεί απαραίτητη για τον περιορισμό του εγωισμού «αντίθετα δεν θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι η ηθική δεν είναι παρά ένα τεχνητό κατασκεύασμα, ένα μέσο που έχει εξευρεθεί για τον πιο αποτελεσματικό περιορισμό της εγωιστικής και μοχθηρής ανθρώπινης φυλής;». Ενώ σύμφωνα με τον Γκάντι οι αξίες χαράζουν το μέλλον μας καθώς «γίνονται το πεπρωμένο σου» (Μπουραντάς, 2015). Απάντηση στο πρόβλημα προσπαθεί να δώσει ο Κλεόβουλος δηλώνοντας ότι «το μέτρο είναι ότι καλύτερο» (Λυπουρλής, 2009, σ.63). Στον τρόπο διαμόρφωσης της ηθικής και ενσωμάτωσης του περιεχομένου της στα πιστεύω του ατόμου αναφέρθηκε ο Νίτσε αποδημώντας την, θεωρώντας ότι αποτελεί την έκφραση του αγελαίου ενστίκτου στο άτομο. Μια ακόμα ενδιαφέρουσα άποψη περί ηθικής δίνει και ο Stiglitz (2003) ο οποίος αναρωτιέται γιατί θεωρεί η κοινωνία μας ανήθικη την πράξη κλοπής περιουσιακών στοιχείων του εργοδότη μας αλλά δεν θεωρεί ανήθικο το να μην δίνει ο εργαζόμενος τον καλύτερο του εαυτό.

4.5 Εγκράτεια

Ο Πυθαγόρας τονίζει την σημασία της εγκράτειας *«να διασφαλίζεις την εγκράτεια σαν να ήταν μέγιστη δύναμη και πλούτος»* (Γκάθρι, 1995, σ.241). Ο Επίκτητος *«να έχεις υπομονή και εγκράτεια»*. Ενώ ο Κικέρων προτρέπει *«περιορίσε τις απολαύσεις για να εξασφαλίσεις ακόμα περισσότερες απολαύσεις και άντεξε τους πόνους για να αποφύγεις ακόμα περισσότερους πόνους»*. Τέλος, ο Πλούταρχος αναφέρει σχετικά με την έννοια της αυτάρκειας *«αν βέβαια, αρκούμαστε στα απαιτητά για την επιβίωση, δεν θα υπήρχε η φυλή των δανειστών, όπως δεν υπήρχε των Κενταύρων και των Γοργόνων»* (Πλούταρχος, 1995, σ.179). Τέλος, για να τονίσει την ανάγκη ελέγχου και περιορισμού των αναγκών των ανθρώπων αναφέρει *«και εσύ να μείνεις δίχως δούλους, για να μην γίνεις δούλος ο ίδιος και δίχως κτήματα, για να μη γίνεις κτήμα άλλων»* (σ. 183). Ο Μάρκος Αυρήλιος (2008) Ρωμαίος αυτοκράτορας και στωικός φιλόσοφος, σε μια προσπάθεια επιστροφής στο λιτό βίο ζητά *«πέταξε τα όλα, λοιπόν και συγκράτησε αυτά μόνο τα λίγα κι ακόμη, να έχεις στο νου σου πως ο καθένας μας ζει μονάχα τούτο εδώ το παρόν, το στιγμιαίο»* (σ.95). Επίσης, ο Επίκτητος πολύ εύστοχά, κατακρίνει την απληστία μέσω ενός παραλληλισμού *«το ίδιο συμβαίνει στα παιδιά που βάζουν το χέρι τους σε αγγείο με στενό λαιμό και βγάζουν ξερά σύκα με καρύδια· αν γεμίσουν το χέρι τους, δεν μπορούν να το βγάλουν έξω· ύστερα κλαίνει. Άφησε λίγα από αυτά που κρατάς και θα το βγάλεις»* (Επίκτητος, 2003, σ.115).

Ο Σενέκας (1995) Ρωμαίος πολιτικός και στωικός φιλόσοφος από την πλευρά του, στηλιτεύει την υπερβολική επιθυμία αναφέροντας *«δεν είναι φτωχός εκείνος που έχει λίγα, αλλά εκείνος που επιθυμεί πολλά. Τι σημασία έχει ποσό χρυσάφι βρίσκεται στα χρηματοκιβώτια του, όσο σιτάρι υπάρχει στις αποθήκες του, πόσα κοπάδια έχει στη βοσκή ή πόσους τόκους εισπράττει, όταν ζηλεύει τα αγαθά του άλλου, όταν μετρά όχι αυτά που κέρδισε, αλλά αυτά που πρέπει να κερδίσει; Αναρωτιέσαι ποιο είναι το μέτρο του πλούτου. Κατά πρώτον, να κατέχει τα αναγκαία κατά δεύτερον, τα αρκετά.»* (σ.60), όπως επίσης *«τον πλούτο τον απολαμβάνει αληθινά αυτός που τον έχει λιγότερο ανάγκη»* (Livingstone, 2001, σ.49). Τέλος, τονίζει ότι η ευτυχία κρύβεται στην εξάλειψη των επιθυμιών αναφέροντας *«αν θες να κανείς πλούσιο τον Πυθοκλή, μη του δίνεις αλλά χρήματα αφαίρεσε του την επιθυμία να πλουτίσει»* (Livingstone, 2001, σ.49).

Κεφάλαιο 5

Ο ρόλος της ποιότητας στην αντιμετώπιση των κρίσεων

Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται η έννοια της ποιότητας, ο ρόλος που έπαιξε στην πρόσφατη κρίση αλλά και ο τρόπος που ήταν αντιληπτή στον αρχαίο κόσμο.

5.1 Ορισμός της ποιότητας

Δεν υπάρχει ένας συγκεκριμένος ορισμός της ποιότητας που να είναι κοινώς αποδεκτός. Τις τελευταίες δεκαετίες πολλοί είναι αυτοί, από διάφορα πεδία δράσης, που έχουν αποπειραθεί να ορίσουν την ποιότητα και τις βασικές αρχές της.

Ακολουθούν κάποιοι από τους γνωστότερους ορισμούς της ποιότητας:

Ο Juran ορίζει την ποιότητα «ως καταλληλότητα προς χρήση», ο Deming θεωρεί την ποιότητα ως τον προβλέψιμο βαθμό ομοιομορφίας και αξιοπιστίας ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας και συμμόρφωσης αυτών με καθορισμένες προδιαγραφές, με όσο το δυνατόν χαμηλότερο κόστος και σύμφωνα με τις ανάγκες της αγοράς, ενώ ο Crosby υποστηρίζει ότι «*ποιότητα είναι η συμμόρφωση του προϊόντος στις απαιτήσεις του πελάτη*» (όπ. αναφ. στους M.P. Kumar, Raju, & M.V. Kumar, 2016).

5.2 Αναφορές της ποιότητας στον Αρχαίο κόσμο

Η ποιότητα δεν αποτελεί για την ανθρωπότητα καινούργια έννοια. Με βάση τους Hellman και Liu (2013) οι ρίζες της φτάνουν μέχρι την Αρχαία Αίγυπτο το 2.584 π.Χ. και την κατασκευή της μεγάλης πυραμίδας της Γκίζας. Οι αρχαιολόγοι βρήκαν σε σπήλαια σχέδια που παρουσίαζαν ελεγκτές ποιότητας και εργαλεία ελέγχου ποιότητας. Επίσης, το 1.700 π.Χ. στην Αρχαία Βαβυλώνα, γίνεται αναφορά και στους νόμους του Χαμουραμί (Lillian Goldman Law Library, χ.χ.) σύμφωνα με τους οποίους, εάν ένας οικοδόμος έχτιζε μια κατοικία, αλλά δεν είχε πραγματοποιήσει την εργασία του σύμφωνα με τους κανονισμούς, με αποτέλεσμα να παρουσιαστεί κλίση στους τείχους, τότε οφείλει να αποκαταστήσει το πρόβλημα με δικά του έξοδα (νόμος 233). Όπως επίσης αν ένα κτήριο κατέρρεε και ο ιδιοκτήτης του σκοτωνόταν εξαιτίας του, δινόταν διαταγή να θανατωθεί και ο κατασκευαστής του (νόμος 229), ενώ το ίδιο θα συνέβαινε με το παιδί του κατασκευαστή, αν θανατωνόταν το παιδί του ιδιοκτήτη (νόμος 230). Στόχος ήταν η νομοθέτηση σχετικά με την ποιότητα της εργασίας και των προϊόντων.

Αλλά και στην Αρχαία Ελλάδα, όπως αναφέρει ο Βαρουφάκης (2005), με βάση τα όσα παρουσιάζει στα Πολιτικά ο Αριστοτέλης, σχετικά με την ποιότητα των προϊόντων, την παρουσία στην Αρχαία Αγορά δέκα αγορανόμων, έναν από κάθε φυλή, οι οποίοι ήταν υπό την εποπτεία του δήμου επιλέγονταν με κλήρο και έλεγχαν εξονυχιστικά την ποιότητα των διατιθέμενων προϊόντων και τις εμπορικές δραστηριότητες. Επίσης υπήρχαν οι αργυραμοιβοί οι οποίοι έλεγχαν την αυθεντικότητα των νομισμάτων. Οι μετρονόμοι για τον έλεγχο των μέτρων και σταθμών, αλλά και οι σιτοφύλακες που είχαν την εποπτεία των αρτοπωλών και την ευθύνη του ελέγχου ποιότητας του σταριού για την προστασία από την νοθεία. Σχετικά με τον έλεγχο της ποιότητας του κρασιού Βαρουφάκη (1998) και την σήμανση του έχει βρεθεί μια στήλη που χρονολογείται του 425-400 π.Χ. η οποία ενημερώνει ότι η αγορά κρασιού σε πιθάρια θα είναι έγκυρη μόνο αν υπάρχει σήμανση από τον δήμο που θα δηλώνει την ποιότητα του κρασιού και την ημερομηνία σφράγισής του. Με αυτό τον τρόπο, αποκαλύπτεται ότι υπήρχε διαδικασία που διασφάλιζε την προστασία των αγοραστών των προϊόντων. Επίσης σε επιγραφή που βρέθηκε στην Ελευσίνα σύμφωνα με τον Βαρουφάκη (1996) δίνεται ακριβής περιγραφή των τεχνικών προδιαγραφών των υλικών που θα χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή του Τελεστηρίου της Ελευσίνας ώστε να τα λάβουν υπόψη οι υποψήφιοι προμηθευτές.

Τέλος, στον Μεσαίωνα, σύμφωνα με τους Hellman και Liu (2013) γύρω στα 500-1.500 π.Χ. οι τεχνίτες άρχισαν να οργανώνονται σε συντεχνίες. Οι συντεχνίες ήταν υπεύθυνες για την ανάπτυξη αυστηρών κανόνων, αναφορικά με την ποιότητα των προϊόντων και των παρεχόμενων υπηρεσιών. Επίσης, παρείχαν πιστοποιητικό γνησιότητας στα προϊόντα των μελών τους. Τέλος, η συντεχνία είχε την δυνατότητα να απομακρύνει εκείνους τους τεχνίτες που παρήγαν προϊόντα χαμηλής ποιότητας.

5.3 Ο ρόλος της ποιότητας στην χρηματοπιστωτική κρίση του 2007

Στο σύνθετο οικονομικό περιβάλλον που έχει διαμορφωθεί, ο ρόλος των οίκων αξιολόγησης είναι πλέον απαραίτητος, τόσο για τους επενδυτές όσο και για τις ρυθμιστικές αρχές. Οι οίκοι ήταν υπεύθυνοι για τον έλεγχο της ποιότητας, των χρηματοπιστωτικών προϊόντων και την αξιολόγηση του πιστωτικού κινδύνου που αυτά έκρυβαν. Με την πτώση των επιτοκίων στις ΗΠΑ, μεγάλα κεφάλαια μεταφέρθηκαν στην κτηματαγορά. Σύμφωνα με τους Πανοπούλου και Τσούμα (2011) η πολυπλοκότητα των προϊόντων σε συνδυασμό με την έλλειψη ηθικής και την σύγκρουση συμφερόντων των οίκων αξιολόγησης, οδήγησε στην λανθασμένη αξιολόγηση της ποιότητας των στεγαστικών δανείων. Ήταν σύνηθες οι οίκοι να θυσιάζουν την αξιοπιστία τους, αξιολογώντας θετικά αυτούς που πλήρωναν για να τους αξιολογήσουν, ενώ θα έπρεπε να κρίνεται το προϊόν σε μακροχρόνια βάση. Η εικόνα που έδιναν δεν αντιπροσώπευε την πραγματική τους αξία, καθώς γνωρίζουμε ότι ανάλογα με τα δεδομένα που χρησιμοποιεί ο κάθε αξιολογητής εξάγονται και τα αντίστοιχα αποτελέσματα (Πανοπούλου & Τσούμα, 2011). Το πρόβλημα ενίσχυσε η ελλειμματική χρηματοπιστωτική εποπτεία.

Κεφάλαιο 6

Αποτελεσματικότητα προτεινόμενων τρόπων αντιμετώπισης

Στο έκτο κεφάλαιο μελετάται ο βαθμός εφαρμογής και αποτελεσματικότητας των προτεινόμενων αξιών και διαδικασιών διοίκησης και ποιότητας του αρχαίου κόσμου στον σύγχρονη εποχή των προκλήσεων και των οικονομικών προβλημάτων, μέσω της παρατήρησης των αποτελεσμάτων της κρίσης, ενώ θα προταθούν τρόποι εφαρμογής των.

6.1 Εφαρμογή αξιών του Αρχαίου κόσμου στην σύγχρονη εποχή

Σύμφωνα με τους H. H. Friedman και L. W. Friedman (2009) είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι αν τα στελέχη χαρακτηρίζονταν από ηθική συμπεριφορά η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν θα είχε συμβεί. Επίσης, είναι αποδεκτό, κρίνοντας από τα αποτελέσματα, ότι οι σημερινές προσεγγίσεις ηγεσίας δεν κατάφεραν να αποτρέψουν την οικονομική κρίση. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχει η δυνατότητα να διαχωριστούν οι αποφάσεις σε οικονομικές και ηθικές. Το να βλέπουμε τις κρίσεις μόνο από την οικονομική πλευρά όπως γίνεται τις περισσότερες φορές δεν είναι λάθος, αλλά δεν μας βοηθά να αποκτήσουμε την πλήρη εικόνα. Τα έργα που μελετήθηκαν και τα ερωτήματα που τέθηκαν στα πλαίσια της συγκεκριμένης διατριβής σε καμία περίπτωση δεν αφορούν μόνο τις περιόδους τις οποίες αυτά γράφτηκαν, καθώς ασχολούνται και απαντούν σε θεμελιώδη διαχρονικά ερωτήματα του ανθρώπου. Το ίδιο ισχύει και για τους μύθους στους οποίους ανατρέξαμε, καθώς σύμφωνα με τον Peridis (2009) οι μύθοι αφηγούνται πρακτικές γεγονότα και φαινόμενα. Η συνεχής επανάληψη αυτών σε

συνδυασμό με την μελέτη και την ερμηνεία τους διαμόρφωσαν και διαμορφώνουν τις αξίες της κοινωνίας, καθώς εύστοχα υπενθυμίζουν στους ανθρώπους ποιοι αξίζουν επιβράβευση και ποιοι όχι.

Η ανάπτυξη γνωστικών δεξιοτήτων όπως είναι η δικαιοσύνη, η εγκράτεια, η εμπιστοσύνη, η αυτογνωσία αλλά και ο αυτοέλεγχος αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες αντιμετώπισης των συμπτωμάτων της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής.

6.2 Εφαρμογή αρχών ποιότητας του Αρχαίου κόσμου στην σύγχρονη εποχή

Οι βασικές έννοιες της ποιότητας, όπως αυτές ήταν κατανοητές στην Αρχαιότητα, δεν διαφέρουν σε σχέση με την εικόνα που έχει ο περισσότερος κόσμος στην εποχή μας. Η ποιότητα αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στην εξέλιξη του ανθρώπου. Όπως μελετήσαμε στην περίπτωση των νόμων του Χαμουραμί ήταν πολύ σημαντικός ο ρόλος και η ύπαρξη αυστηρών προδιαγραφών και η έννοια της υπευθυνότητας, καθώς η μη συμμόρφωση από την πλευρά του κατασκευαστή μπορούσε να επιφέρει μέχρι και τον θάνατό του. Το συγκεκριμένο γεγονός έρχεται σε αντίθεση με την σημερινή κατάσταση κατά την οποία πολλοί οίκοι αξιολόγησης έσφαλαν στις εκτιμήσεις τους, χωρίς να τους αποδοθεί ουσιαστικά καμιά ευθύνη. Οι οίκοι υποστηρίζουν ότι οι αξιολογήσεις δεν είναι παρά γνώμες και πως αυτή είναι η φύση της γνώμης, να μην συμφωνούν όλοι με αυτή (Winn, 2008). Επίσης είδαμε ότι από την αρχαιότητα ήταν τόσο σημαντικός ο ρόλος της ποιότητας της εργασίας και των προϊόντων που αποτελούσε νόμο του κράτους.

Μια άλλη σημαντική διαφορά με την σημερινή πραγματικότητα αποτελεί το γεγονός ότι για παράδειγμα οι αγρονόμοι που εργάζονταν στην αγορά της Αρχαίας Αθηνάς, ήταν υπό την εποπτεία του Δήμου και επιλέγονταν με κλήρο, ώστε το σύστημα να είναι αδιάβλητο και να αποφεύγεται η σύγκρουση συμφερόντων, σε αντιδιαστολή με τους οίκους αξιολόγησης που αποτελούν ιδιωτικές εταιρίες, η επιλογή των οποίων γίνεται κυρίως με βάση το κόστος των εργασιών. Ο ρόλος του Δήμου στην αξιολόγηση των προϊόντων και των συναλλαγών ήταν ουσιαστικός, καθώς φρόντιζε για την προστασία των καταναλωτών και των συνδιαλεγόμενων, σε αντιδιαστολή με την τρέχουσα κρίση όπου παρουσιάστηκαν ελλείψεις στην χρηματοπιστωτική εποπτεία των οίκων αξιολόγησης. Στην εποχή του μεσαίωνα οι ίδιες οι συντεχνίες απομάκρυναν όσους δεν

ανταποκρίνονταν στα πρότυπα που οι ίδιες είχαν θέσει. Άρα, πραγματοποιούσαν μια μορφή εσωτερικού ελέγχου. Ενώ στην σημερινή εποχή η κερδοσκοπία δεν αφήνει περιθώρια για την εσωτερική αξιολόγηση των προϊόντων.

6.3 Προτεινόμενοι τρόποι εφαρμογής

Ο κόσμος μας πάντα θα χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα. Διαπράττουμε τα σφάλματα της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής πιστεύοντας ότι μπορούμε να μην επαναλαμβάνουμε τα σφάλματα του παρελθόντος. Για αυτό τον λόγο θα πρέπει συχνά να υπενθυμίζουμε στους εαυτούς μας τις ψυχολογικές μας αδυναμίες που σχετίζονται με την λήψη των αποφάσεων, ώστε να μετριάσουμε κάποιες και αν δυνατό να αποφύγουμε τις περισσότερες. Οι σχέσεις μας θα πρέπει να διακρίνονται από υπευθυνότητα, ηθική και διαφάνεια. Η λύση στο πρόβλημα της οικονομικής κρίσης και της θωράκισης του χρηματοπιστωτικού συστήματος συνεπώς δεν βρίσκεται στην αυστηροποίηση των κανόνων του συστήματος και της δαιμονοποίησης κάθε επενδυτικής προσπάθειας αλλά στη θέσπιση ενός πλαισίου εποπτείας το οποίο θα βασίζεται στις ηθικές αρχές και τις αρχές ποιότητας του Αρχαίου κόσμου.

Η Φιλοσοφία έχει καταδείξει ότι είναι απαραίτητη η εφαρμογή της θεωρητικής γνώσης για να θεωρηθεί χρήσιμη. Ο Σενέκας αναφέρει ότι η Φιλοσοφία μας διδάσκει να πράττουμε και όχι να λέμε. Ενώ ο Μάρκος Αυρήλιος (2008) είπε «μη συζητάς καθόλου πως είναι ο καλός άνθρωπος· γίνε τέτοιος» (σ. 255). Η εφαρμογή του όπως έχει δείξει η πραγματικότητα είναι εξαιρετικά δύσκολη, καθώς αντιτίθεται στην φύση και την λειτουργία του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης (2011) για να καταδείξει ότι ο άνθρωπος δεν είναι ένα ορθολογικό πλάσμα που ακολουθεί πιστά τον κόσμο της ηθικής, στο απόσπασμα Νικομάχεια των Ηθικών, στο δέκατο κεφάλαιο αναφέρει ότι «*οι περισσότεροι άνθρωποι είναι πιο επιδεκτικοί στον καταναγκασμό και στην τιμωρία παρά στη λογική και στις ηθικές αξίες. Ως εκ τούτου, ορισμένοι πιστεύουν, πως αν και είναι πρόπον ο νομοθέτης να ενθαρρύνει και να προτρέπει τους πολίτες προς την αρετή βασιζόμενος σε ηθικά επιχειρήματα με την ελπίδα πως όσοι έχουν λάβει μια ηθική διαπαιδαγώγηση θα ανταποκριθούν, είναι όμως ταυτόχρονα υποχρεωμένος να επιβάλει τιμωρία και ποινές στους απείθαρχους και δύστροπους. Διότι μολονότι ο ηθικός άνθρωπος, που στη ζωή του καθοδηγείται από ηθικές αρχές, θα πειθαρχήσει στη λογική, ο κακός που οι επιθυμίες του εξαρτώνται από την ηδονή, πρέπει να υποχρεωθεί σε πειθαρχία με την αύξηση του πόνου, σα να είναι υποζύγιο.*

Πιο απαισιόδοξος αναφορικά με την προοπτική του ανθρώπου να ανακαλύψει και να μετριάσει τα σφάλματα του παρελθόντος είναι ο Βολταίρος, ο οποίος ανέφερε «*τούτο τον κόσμο θα τον εγκαταλείψουμε τόσο ανόητο και τόσο κακό όσο τον βρήκαμε όταν ήρθαμε σε αυτόν*». Στο ίδιο κλίμα και ο Γερμανός Φιλόσοφος Hegel «*Μαθαίνουμε από την ιστορία, ότι ο άνθρωπος ποτέ δεν μπόρεσε να μάθει τίποτα από την Ιστορία.*»

Επίλογος

Όπως διαπιστώσαμε τα λάθη που γίνονται κατά την λήψη των αποφάσεων, πλήττουν την έννοια του ορθολογισμού και είναι αποτέλεσμα της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής. Στα πλαίσια της μεταπτυχιακής διατριβής αυτής, αναφερθήκαμε στην θεωρία των οικονομικών κρίσεων και την εμφάνιση των οικονομικών κύκλων, όπου τεκμηριώθηκε η κυκλικότητα αναφορικά με την εμφάνιση των κρίσεων. Εν συνεχεία, έγινε αναφορά στα αιτία της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2007 και αποπειράθηκε σύνδεση των αιτιών, με κρίσιμους παράγοντες της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής, μερικοί εκ των οποίων ήταν ο φόβος, η απληστία, η υποεκτίμηση του ρίσκου και η συμπεριφορά της αγέλης. Καθοριστική ήταν η κατανόηση εννοιών των ζωδών ενστίκτων και του μαύρου κύκνου. Απάντηση σε αυτούς τους παράγοντες αποτελέσαν αξίες όπως η δικαιοσύνη, η εμπιστοσύνη, η αυτογνωσία, ο αυτοέλεγχος και η εγκράτεια που θα πρέπει να διακρίνουν τα άτομα που κατέχουν διοικητικές θέσεις ευθύνης. Τέλος, στο χώρο της ποιότητας, προκύπτουν η ανάγκη ύπαρξης αυστηρών προδιαγραφών, η αυστηροποίηση του ελεγκτικού μηχανισμού, η έννοια της υπευθυνότητας καθώς και η στενότερη κρατική επιτήρηση της διαδικασίας ελέγχου ποιότητας προϊόντων και υπηρεσιών.

Τα συμπεράσματα της διατριβής είναι χρήσιμα για τους επενδυτές, τους τραπεζικούς οργανισμούς, τις ρυθμιστικές και εποπτικές αρχές όσο και για κάθε ένα ξεχωριστό μέλος που απαρτίζει την κοινωνία μας. Βοηθούν στην κατανόηση της συμπεριφορικής χρηματοοικονομικής και των συμπεριφορών σφαλμάτων που την συνοδεύουν. Επίσης δίνει όλα τα απαραίτητα εφόδια για την αντιμετώπιση τους μέσω της υιοθέτησης συγκεκριμένων αξιών και συμπεριφορών που βρίσκονται στους χώρους της διοίκησης και της ποιότητας.

Διαπιστώνουμε ότι ενώ η γνώση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων είναι διαθέσιμη, προκύπτουν προβλήματα στην εφαρμογή της στην σημερινή πραγματικότητα. Συνεπώς, αποτελεί αντικείμενο μελλοντικής έρευνας η ανακάλυψη των μεθόδων υιοθέτησης των συγκεκριμένο προτάσεων από το σύνολο της κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

Ξένη βιβλιογραφία

- Akerlof, G. A., & Shiller, R. J. (2009). *Animal spirits: how human psychology drives the economy, and why it matters for global capitalism*. England: Princeton University Press.
- Baddeley, M. (2010). Herding, social influence and economic decision-making: socio-psychological and neuroscientific analyses. *The Royal Society*, 281 – 290.
- Burns A. F., & Mitchell W. C. (1946). *Measuring business cycles*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Γερουσία των ΗΠΑ, (2011). *Wall Street and the financial crisis: Anatomy of a financial collapse*. Washington, D.C. Ανακτήθηκε Απρίλης 10, 2017, από: <https://www.hsgac.senate.gov/download/report-psi-staff-report-wall-street-and-the-financial-crisis-anatomy-of-a-financial-collapse>
- Crafts, N., & Fearon, P. (2010). Lessons from the 1930s Great Depression. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol 26 (No 3), 285–317.
- Detzer, D., & Hansjörg, H. (2014). *Theories of financial crises – an overview*. Berlin: Institute for International Political Economy Berlin.
- Freud, S. (1921). *Group psychology and the analysis of the ego*. New York: Boni and Liveright.
- Friedman, H. H., & Friedman, L. W. (2009). *The global financial crisis of 2008: What went wrong*
- Gigerenzer, G., & Wolfgang, G. (2011). Heuristic decision making. *The Annual Review of Psychology*, 451 – 482.
- Gilovich, T., Griffin, D., & Kahneman, D. (2002). *Heuristics and biases: The psychology of intuitive judgment*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Hirshleifer, D., & Teoh, S. H. (2003). *Herd Behaviour and Cascading in Capital Markets: a Review and Synthesis*. Ανακτήθηκε Φλεβάρης 13, 2017, από: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-036X.00207/abstract>
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, Vol 47 (No2), 263–292.

- Keynes, J.M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest, and money*. Cambridge: Macmillan Cambridge University Press.
- Kindleberger, C., & Aliber, R. Z. (2011). *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises* (6th ed.). New York: Palgrave Macmillan.
- Kumar, M. P., Raju, N. V. S., & Kumar, M. V. (2016). Quality of Quality Definitions – An Analysis. *International Journal of Scientific Engineering and Technology, Vol 5* (No 3), 142-148.
- Lord, C., Ross, L., & Lepper, M. (1979). Biased assimilation and attitude polarization: the effects of prior theories on subsequently considered evidence. *Journal of Personality and Social Psychology, Vol 37*, 2098–2109.
- Lovall, D., & Kahneman, D. (2003). Delusions of Success. How Optimism Undermines Executives' Decisions. *Harvard Business Review*, (No 7), 56–68.
- Mishkin, F. (1991). *Anatomy of a Financial Crisis (NBER Working Paper No3934)*.
- Mitchell, W.C., (1951). *What Happens During Business Cycles*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Pasi, H., & Yang, L. (2013). Development of quality management systems: how have disruptive technological innovations in quality management affected organizations. *Journal of Quality, Innovation and Prosperity, Vol 17* (No1).
- Peridis, T. (2009). Cultural mythology and global leadership in Greece. Στο Η. Ε. Kessler & D. J. Wong-Mingji (Επιμ.), *Cultural Mythology and Global Leadership* (σσ. 111-126). UK: Edward Elgar.
- Plous, S. (1993). *The psychology of judgment and decision making*. New York: McGraw-Hill.
- Pompian, M. M. (2006). *Behavioral Finance and Wealth Management*. ; John Wiley & Sons.
- Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2008). *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Crises Folly*. Princeton Press.
- Romer, C. D. (2003, December 20). Great Depression [αρχείο PDF]. Ανακτήθηκε Μάρτης 10, 2017, από: http://eml.berkeley.edu/~cromer/Reprints/great_depression.pdf
- Roosevelt, F.D. (1933, Μάρτιος, 4). *Inaugural address of the President*. Washington, D.C. Ανακτήθηκε Απρίλης 10, 2017, από: <https://www.archives.gov/files/education/lessons/fdr-inaugural/images/address-1.gif>

- Schumpeter, J. A. (1939). *Business cycles: A theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process*. New York: McGraw-Hill Book Co.
- Shefrin H.M., & Statman, M. (1985). The disposition to sell winners too early and ride losers too long. *Journal of Finance, Vol 40*, 777 – 790.
- Shefrin, H.M., & Statman, M. (2000). Behavioral Portfolio Theor. *Journal of Financial and Quantitative Analysis, Vol 35* (No2), 127–151.
- Shiller R. (1998). *Human Behavior and the Efficiency of the Financial System*. (Working Paper 6375). New York: National Bureau of Economic Research.
- Smith, A. (1790). *The Theory of Moral Sentiments* (6^η εκδ.). London: A. Millar. Ανακτήθηκε Γενάρης 15, 2017, από: <http://www.econlib.org/library/Smith/smMS.html>
- Smith, A. (1904). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (5^η εκδ.). London: Methuen & Co. Ανακτήθηκε Γενάρης 15, 2017, από: <http://www.econlib.org/library/Smith/smWN.html>
- Sismondi, J. C. L. (1827). *Nouveaux Principes d'économie politique*. France: Delaunay.
- Stiglitz, J.E. (2003). *Ethics, market and Government Failure, and Globalization*.
- Szyszk, A. (2013). *Behavioral finance and capital markets*. New York: Palgrave Macmillan.
- Thorndike, E. (1920). A constant error in psychological ratings. *Journal of Applied Psychology, Vol 4* (No1), 25–29.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgments Under Uncertainty: Heuristics and Biases. *Science, Vol 185* (No 4157), 1124–1131.
- Winn, M. (2008). Demythologising credit ratings. *Money Marketing, Vol 18*.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Αβραμίδης, Γ. (2000). *Επίκουρος: Αναγνωστικό της Επικούρειας φιλοσοφίας και τέχνης του Ζην-Θεματική ταξινόμηση των αρχαίων πηγών*. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Αριστοτέλης. (2011). *Ηθικά Νικομάχεια*. Αθήνα: Τέσσερα Πι.
- Αυρήλιος, Μ. (2008). *Τα εις εαυτόν*. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Βαρουφάκης, Γ. (1996). *Αρχαία Ελλάδα και Ποιότητα. Η ιστορία και ο έλεγχος των υλικών που σημάδεψαν τον ελληνικό πολιτισμό*. Αθήνα: Αίολος.
- Βαρουφάκης, Γ. (2005). Ο έλεγχος ποιότητας των προϊόντων και η προστασία του καταναλωτή στην αρχαιότητα. *Αρχαιολογία και Τέχνες, Vol 95*.

- Βαρουφάκης, Γ. (1998, Γενάρης 4). Έλεγχος ποιότητας των προϊόντων. Η Τεχνολογία των Αρχαίων Ελλήνων. *Επτά Ημέρες της Καθημερινής*.
- Γκάθρι, Κ. (1995). *Οι διδασκαλίες των Πυθαγορείων μέσα από τα αρχαία κείμενα*. Αθήνα: Πύρινος Κόσμος.
- Επίκουρος. (1994). *Άπαντα*. Αθήνα: Κάκτος.
- Επίκτητος. (2003). *Γ' Διατριβή: Τι είναι η φιλοσοφία* (μτφ. Ι.Σ. Χριστοδούλου). Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Gandhi, (2009). *Θρησκεία και αλήθεια οικονομία και ηθική* (2^η εκδ.). Αθήνα: Ροές.
- Κατσίκας, Δ. (2015). *Οικονομικές κρίσεις και διεθνές Σύστημα. Τύποι Οικονομικών Κρίσεων*. Αθήνα: Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών. Ανακτήθηκε Απρίλης 9, 2017, από: <http://opencourses.uoa.gr/courses/PSPA101>
- Κόλλιας, Ο. (2015). *Μύθοι του Αισώπου και επιχειρείν*. Αθήνα: Παπασωτηρίου.
- Κομφούκιος. (2016). *Τα ανάλεκτα*. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.
- Κούρφαλη, Χ. (2013). *Η στωική τέχνη του βίου*. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Λυπουρλής, Δ. (2009). *Τα παραγγέλματα των επτά Σοφών της ελληνικής αρχαιότητας*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Λυπουρλής, Δ. (2015). *Οι επτά σοφοί*. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.
- Lillian Goldman Law Library. (χ.χ.). *Κώδικας Χαμουραμπί*. Ανακτήθηκε Απρίλης 5, 2017, από: <http://avalon.law.yale.edu/ancient/hamframe.asp>
- Livingstone, R. (2001). *Η αποστολή της Ελλάδας. Κοσμοαντιλήψεις και στάσεις ζωής στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν.
- Μαρξ, Κ., & Ένγκελς, Φ. (2006). *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος*. Αθήνα: Ηριδανός.
- Μακιαβέλι, Ν. (2009). *Ο Ηγεμόνας*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μακιαβέλι, Ν. (2011). *Η χειραγώγηση του όχλου* (μτφ. Σ. Δενδρινός). Αθήνα: Ροές.
- Μαυρόπουλος, Θ. (2005). *Αισώπειοι μύθοι*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Μίτσελ, Σ. (2003). *Τάο τε τζινγκ*. Αθήνα: Πύρινος Κόσμος.
- Μπουραντάς, Δ. (2015). *Οι μεγάλοι φιλόσοφοι και το προσωπικό μάνατζμεντ*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ξενοφών. (χ.χ.). *Οικονομικός*. Αθήνα: Ενάλιος.
- Πανοπούλου, Κ., & Τσούμας, Χ. (2011.). *Οι απόψεις των οίκων αξιολόγησης και οι αγορές* [αρχείο PDF]. Ανακτήθηκε Μάρτης 10, 2017, από: http://www.hba.gr/5Ekdosis/UplPDFs/syllogikostomos/8-b_PANOPOUYLOY-TSOYMAS_165-176.pdf
- Πλούταρχος. (1995). *Ηθικά* (Τόμ. 20). Αθήνα: Κάκτος.

- Σενέκας. (1995). *Επιστολές στον Λουκίλιο*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Σενέκας, Λ. Α. (2011). *Για μια ευτυχισμένη ζωή* (5^η εκδ.). Αθήνα: Πατάκης.
- Σοπενχάουερ, Α. (2009). *Το ασήμαντο αιώνια επαινούν*. Αθήνα: Κάκτος.
- Σοπενχάουερ, Α. (2012). *Η τέχνη του να είσαι προσβλητικός*. Αθήνα: Γνώση.
- Τράπεζα της Ελλάδος, (2009). *Ενδιάμεση έκθεση για την χρηματοπιστωτική σταθερότητα*. Ανακτήθηκε Φλεβάρης 5, 2017, από:
<http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/fstability200912.pdf>
- Taleb, N. N. (2010). *Ο μαύρος κύκνος: Ο αντίκτυπος του εξαιρετικά απρόβλεπτου* (μτφ. Α. Παπαγιαννίδης). Αθήνα: Φερενίκη.